ISSN -2583-147X (P), Vol.- 9, Issue No. V, August 2023
Bastabatara Pariprakash Prachee
Peer Reviewed and Referred Research Journal

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନା ବନାମ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ

ଡକ୍ଟର ସନ୍ତୋଷ କୁମାର ନାୟକ

'ବହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ' କେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଦାର୍ଶନିକ, ଧାର୍ମିକ, ଭାବମୂଳକ ବା ଆଦର୍ଶବାଚକ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଏହା ଯଥେଷ୍ଟ ବୈଜ୍ଞାନିକ ମଧ୍ୟ । ପଦାର୍ଥ-ବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱ (Theory of Physics), ରସାୟନବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱ (Theory of Chemistry), ଜୀବବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱ (Theory of Biology) ଥିଓରି ଅଫ୍ ଜେନେସିସ୍ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ Absolute Scientific Theory ଏହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ବା ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମବାଦକୁ ସିଧାସଳଖ ସମର୍ଥନ ପ୍ରଦାନ କରିଥା'ନ୍ତି । କାରଣ ଏହା ନିଜେ ହିଁ ବିଜ୍ଞାନ (Science) । ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ ଓ ପୁରାଣାଦି ଏହାର ଦାର୍ଶନିକ ପ୍ରତିସ୍ଥାପନ ମାତ୍ର କରିଛନ୍ତି । 'ବ୍ରହ୍ମ' ସଂପର୍କରେ ଯେତେକ ଯୁକ୍ତି, ଉକ୍ତି ସବୁ ରହିଛି ସେସବୁକୁ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ସବୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ପରୋକ୍ଷରେ ସମର୍ଥନ ଜଣାନ୍ତି । ଯେଉଁଠାରେ 'ବ୍ରହ୍ମ' ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଯାକ ଆଲୋକର କାରଣ ଅଥଚ ନିଜେ ଘନଅନ୍ଧକାର, ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ, ସେଠାରେ ପଦାର୍ଥ ବିଜ୍ଞାନର ଆଲୋକତତ୍ତ୍ୱ ଏହାକୁ ସମର୍ଥନ କରେ । ଯେଉଁଠାରେ 'ବ୍ରହ୍ମ' ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ଓ ବିଲୟର କାରଣ ସେଠାରେ ଜୀବବିଜ୍ଞାନ, ତଥା କୋଷ ରସାୟନ ତତ୍ତ୍ୱ, କୋଷବିଜ୍ଞାନାଦି ଏହାର ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । ଏହାଠାରୁ ବଡ଼କଥା ହେଲା ଯଦି Theory of Evolution ଓ Theory of Genesis କୁ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ସ୍ତରରେ ବିଶ୍ଲେଷଣ ଅନୁଶୀଳନ କରିବା, ତେବେ ଏହି 'ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ' କଥା ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ହେବ । ସର୍ବୋପରି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଆହୁରି ଅନେକ ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଖୋଲିବାକୁ ଓ ବୁଝିବାକୁ ବେଶ୍ ବାକି ଅଛି ।

'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବିବିଧ ବିଦ୍ୱାନଙ୍କ ମତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ । 'ବୃହ୍' ଧାତୁରୁ ଏହା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ସୁତରାଂ ଏହାର ଅର୍ଥ 'ବୃଦ୍ଧିଲାଭ' କରିବା ବା 'ବଢ଼ିବା' ହେବା କଥା । ମାତ୍ର ଏହାର ରହସ୍ୟମୟତା, ବିଶାଳତା ଓ ବିଶ୍ୱମୟତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହାକୁ ହୌଗଙ୍କ ପରି ଦାର୍ଶନିକ 'ପ୍ରାର୍ଥନା' ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହା ଯଥାର୍ଥ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାର୍ଥନାର ଯୋଗ୍ୟ, ଯୋଗାନ୍ୱୟୀ ବିଶାଳ ବୃଦ୍ଧିଶୀଳ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷ ଅଟେ । ଏହାର ଅର୍ଥ 'ଉତ୍ପତ୍ତିକାରକ' ମଧ୍ୟ ଧରା ଯାଇପାରେ । ତେବେ ଏହି 'ବ୍ରହ୍ମ' ବା 'ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ'କୁ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେଲେ ଦ୍ୱିବିଧ ପଥଚାରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଯଥା:- (କ) ବ୍ୟାବହାରିକ ଦୃଷ୍ଟିଗତ (Empirical Perspective) ପଥ, (ଖ) ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନଗତ (Transcendental Perspective) ପଥ ।

ବ୍ୟାବହାରିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ଜଗତର ସ୍ଥିତି ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏଣୁ ସ୍ଥିତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିଲୟକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଏ ସୂତ୍ରରେ 'ବ୍ରହ୍ମ'କୁ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି, ଲୟ ଆଦିର କାରଣ କୁହାଯାଇପାରେ । ମାତ୍ର ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଜଗତାଦି ବସ୍ତୁର ସ୍ଥିତି ମାତ୍ର ନାହିଁ । ଏଣୁ ଯେଉଁଠି ସ୍ଥିତି ନାହିଁ, ସେଠାରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ଲୟାଦି କଥା ଆସିବ କିପରି ? ତେଣୁ ସେ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଏସବୁର କାରଣ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହି ବ୍ୟାବହାରିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମକୁ 'ସଗୁଣ' ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପୂଜା-ଉପାସନାଦି କରାଯାଇପାରେ ।[୯] ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଜଗତର ସ୍ଥିତିକୁ ସ୍ୱୀକାର

କରାଯାଉନଥିବାରୁ 'ବ୍ରହ୍ମ'କୁ ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ, ନିରଙ୍କୁଶ, ନିଃସର୍ତ୍ତ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ କୁହାଯିବା ଉଚିତ୍ । ମାତ୍ର ତା'ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶୂନ୍ୟ (ଅଭାବ/ ଅନିତ୍ୟ/ Null / Void) ବୁଝିବା ଭୁଲ୍ । ଏହା (ବ୍ରହ୍ମ) ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର ଓ ନିର୍ବିକାର ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ନିର୍ବେଦ, ନିଷ୍ପ୍ରାଣ ନୁହେଁ । ବରଂ ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ତଥା ପ୍ରାର୍ଥନୀୟ । 'ଜଗତ୍ ସ୍ରଷ୍ଟୃତ୍ୱ' ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ (Essence) ନୁହେଁ । ଜଗତ ବିନା ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ଥିତି ଅଛି ଓ ଥିଲା । ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମର ଏକ ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ (Accidental quality ବା Accidental function) ଅଟେ ।[୨] ଏଣୁ ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ ଅଟେ । ବସ୍ତୁତଃ ଏହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଠାରୁ ପୃଥକ ବିବେଚନା କରି 'ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବାଦ' ଓ 'ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ' ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ହିଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶାଶ୍ୱତ-ନିତ୍ୟ ବିବେଚନା କରି ଜଗତକୁ ମିଥ୍ୟା କହିଛନ୍ତି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ବ୍ରହ୍ମର ଅସ୍ତିତା ସର୍ବଦା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ, ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଅଟେ ।[୩] ପୁଣି 'ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରଭାଷ୍ୟ'ରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କ ଠାରେ ହିଁ ଅଛି । ଅତଏବ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବେ ।[୪] ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ କଥା ବ୍ରହ୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବାବଦରେ କୁହାଯାଇଛି । ଗୀତା ଭାଷ୍ୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହନ୍ତି- "ଯେଉଁ ବିଷୟକ ବୁଦ୍ଧିର ବାଧକ ନଥାଏ ତାହା ସତ୍ ଅଟେ ଓ ଯାହାର ବାଧକ ଥାଏ ତାହା ଅସତ୍ ଅଟେ ।"[୫] ଏଠାରେ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ମୃତ୍ତିକାକୁ ଛାଡ଼ି ଘଟ ନରହି ପାରିବା ଓ ଘଟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବାଧକ ବା ବ୍ୟଭିଚାର ଥିବାହେତୁ ଏହା ଅସତ୍ । ପୁଣି ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ଓ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଘଟର ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ- ଏଣୁ ଏହା ଅନିତ୍ୟ, ଅସତ୍ । ମାତ୍ର ପଟ ଆଦିରେ ଏହି ବାଧକ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଶରୀରାଦି ଅସତ୍ ଓ ଆତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମ ଅବ୍ୟଭିଚରିତ; ସୁତରାଂ ସତ୍ ଅଟେ । ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ ତଥା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନୁସାରେ ଆମର ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ, ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବାଧିତ ଭାବରେ ଯେଉଁ ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦର ବିଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ତାହା ହିଁ ଆତ୍ମା/ ବ୍ରହ୍ମ । ପୁଣି ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେବା ଉଚିତ୍ ଯେ, 'ସତ୍ୟ', 'ଜ୍ଞାନ' ଓ 'ଅନନ୍ତ' ଶବ୍ଦତ୍ରୟୀ ବ୍ରହ୍ମବାଚକ ନୁହେଁ, ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷିତ ମାତ୍ର ହୋଇଥାଏ ।[୬]

ଓଁକାର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅ-ଉ-ମ ମାତ୍ର ତ୍ରିତୟ ହେଉଛନ୍ତି ଯଥାକ୍ରମେ ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ ।[୭] ଏହି ତିନି ଅବସ୍ଥାର ସାକ୍ଷୀ ହେଉଛି ଅମାତ୍ର ତୁରୀୟାବସ୍ଥା । ଏହା ଅମାତ୍ର, ନିର୍ଗୁଣ ଓ ନିର୍ମଳ ଚିଦାତ୍ମା । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଭୋଜ୍ୟ ଓ ଭୋଜକ । ଏହା ମୁକ୍ତି ଓ ଭୁକ୍ତିର କାରଣ । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେହ ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜାଗ୍ରତ ଥିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ବହିର୍ଜଗତ ପ୍ରତି ସଚେତନ ଥାଏ । ଆତ୍ମା ଏଠାରେ ସ୍ଥୁଳଭୁକ୍ । ସ୍ଥୁଳ ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାର ଅଙ୍ଗ ସାତ । ମୂର୍ଦ୍ଧା, ଚକ୍ଷୁ, ପ୍ରାଣ, ଦେହ, ବସ୍ତି, ପାଦ ଓ ମୁଖ । ମୁଖ ଊଣେଇଶ । ଦଶେନ୍ଦ୍ରିୟ + ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ + ମନ + ବୁଦ୍ଧି + ଚିତ୍ତ + ଅହଂକାର । ଏହି ଊଣେଇଶ ମୁଖ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଜଗତକୁ ଭୋଗକରେ । ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ତିନୋଟିଯାକ ଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ 'ସ୍ଥୁଳ', 'ସୂକ୍ଷ୍ମ' ଏବଂ 'କାରଣ' ଶରୀର କ୍ରିୟାଶୀଳ ଥାଆନ୍ତି । ଆତ୍ମାର ଏହାକୁ ପ୍ରଥମ ପାଦ ବୋଲି ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦର ୩ୟ ମନ୍ତ୍ର କହିଥାଏ । ସେହିପରି ସ୍ୱପ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମା ଅନ୍ତଃପ୍ରଜ୍ଞ ଥାଏ । ଏଥିରେ ମନ ଜାଗ୍ରତ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁପ୍ତ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସପ୍ତାଙ୍ଗ, ଊନିବିଂଶମୁଖ କାର୍ଯ୍ୟକରେ । ଏଠାରେ ଆତ୍ମା ପ୍ରବିବିକ୍ତଭୁକ୍ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଏକାଧାରରେ ପବିତ୍ର, ବିବେକଶୀଳ, ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ, ସଂସ୍କାରମୁଖୀ ଓ ଏକାନ୍ତ ଅଟେ । ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ଆତ୍ମାର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ଓ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମାର ନାମ ହୁଏ ତୈଜସ । ତୃତୀୟ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ସୁଷୁପ୍ତି (Dreamless sleep) । ଏଠାରେ ଶରୀର ଅଚେତନ, ଅମନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ଜାଗ୍ରତ । ଆତ୍ମା ଏ କାଳରେ ଆନନ୍ଦଭୋଜୀ, ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଓ ସ୍ୱଭୋଜୀ । ଆନନ୍ଦକୁ ଖାଇବା ଲାଗି ଆତ୍ମା 'ଚେତନା' ବା 'ଜ୍ଞାନ' ରୂପୀ ମୁଖ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଏ । 'ଆତ୍ମା' ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଧିକ ସମୟ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ଅନ୍ୟତମ ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଲା ଏ କାଳରେ କେବଳ କାରଣ ଶରୀର ହିଁ ଜୀବିତ ଥାଏ । ଏହାରି ମାଧ୍ୟମରେ ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ କାରଣ ଜଗତକୁ ଜାଣିହୁଏ ।

ତେବେ ଏସବୁର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଆତ୍ମାର ଉପାଧିଶୂନ୍ୟ, ଆବରଣହୀନ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅବସ୍ଥା ରହିଛି । ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥା । ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦର ୭ମ ମନ୍ତ୍ରରେ ଆତ୍ମାର ଚତୁର୍ଥ ତଥା ସର୍ବୋତ୍ତମ ଏହି ପାଦ ବା ଅବସ୍ଥା କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଆତ୍ମାକୁ ବିଶେଷିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ କେତେକ ବିଶେଷଣରେ ଭୂଷିତ କରାଯାଇଛି । ଯଥା- ନାନ୍ତଃପ୍ରଜ୍ଞଂ, ନ ବହିଃପ୍ରଜ୍ଞଂ, ନୋଭୟତଃ ପ୍ରଜ୍ଞଂ, ନ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନଂ, ନ ପ୍ରଜ୍ଞଂ, ନାପ୍ରଜ୍ଞଂ, ଅଦୃଷ୍ଟଂ, ଆଗ୍ରାହ୍ୟଂ, ଅଲକ୍ଷଣଂ, ଅବ୍ୟପଦେଶ୍ୟଂ, ଅବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟଂ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟଂ, ପ୍ରପଞ୍ଚୋପଶମଂ, ଅଦ୍ୱୈତଂ ପ୍ରଭୃତି ଅଭାବବାଚୀ/ ନେତି ବାଚକ ବିଶେଷଣ ଓ ଶାନ୍ତ, ଶିବ ଓ ଏକାତ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଆସ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷଣ ।[୮] ଏହି ଆତ୍ମା ଜଗତ୍‌ର ପ୍ରସବ କ୍ଷେତ୍ର । ଏହା ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ବିଲୟର ପରମ କାରଣ । ସେହି ଆତ୍ମା ହିଁ ବିଶେଷଜ୍ଞାନର ଯୋଗ୍ୟ ।[୯] ତୁରୀୟ ଆତ୍ମା ହେଉଛି ଅନୁପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ।[୧୦] ତୁରୀୟ ଆତ୍ମାର ଦ୍ୱରଣ, ତରଣ, ପ୍ଲବନାଦି ସହ ସଂପୃକ୍ତି ରହିଛି । ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ । ଏକଥା ଖାଲି 'ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍'ରେ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି କଥାକୁ ସରଳ କରି କହିଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଏହା ତୁରୀୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଅକ୍ଷର ନୁହେଁ, ବରଂ ଅଧ୍ୟକ୍ଷର । ଏହା ଅମାତ୍ର, ଅପରିମିତ, ଆବରଣରହିତ । ଗୌଡ଼ପାଦ 'ଆଗମ ପ୍ରକରଣ'ରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ତୁରୀୟବସ୍ଥାରେ ପ୍ରପଞ୍ଚାବସ୍ଥାର ସାକ୍ଷୀ ମାତ୍ର ଥାଏ । ଯେଉଁ ସମୟରେ ଜୀବ ଜାଗ୍ରତ୍, ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଯାଏ, ଜାଗ୍ରତ୍ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ଜନ୍ମ-ସ୍ୱପ୍ନ-ନିଦ୍ରା-ରହିତ ଅଦ୍ୱୈତ ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ ।[୧୧] ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ ସତ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମର ସଗୁଣ ରୂପ ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ତିନିଗୋଟି ଅବସ୍ଥା ଓ ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାଟି ହେଉଛି ମାୟାରହିତ ନିର୍ଗୁଣ ରୂପ । 'ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ନାହିଁ । ନିର୍ଗୁଣ ଓ ସଗୁଣ, ନିର୍ବିଶେଷ ଓ ସବିଶେଷ, ପର ଓ ଅପର ବ୍ରହ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ମାୟାତୀତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । କାରଣ ଅଦ୍ୱୈତରେ ଭେଦର ପ୍ରଶ୍ନ ହିଁ ଉଠୁନାହିଁ ।"[୧୨] ମଣିଷ ଅବିଦ୍ୟାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରପଞ୍ଚରେ ବୁଡ଼ିରହିଲେ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ଅବିଦ୍ୟା ନଷ୍ଟହେଲେ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଜୀବର ଅହଂ-ତ୍ୱ ଓ ମମ-ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ସଂଗେ ସଂଗେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବ ଏକ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଏଣୁ ଆତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନ ହେଲା ସ୍ଥଳେ ଜୀବ ଏହିପରି ଭାବରେ ପରମ ସହ ମିଶିଯାଏ ।

ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱ, ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ, ଜୀବାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ତତ୍ତ୍ୱ, ପରଲୋକତତ୍ତ୍ୱ, କର୍ମ, ଦେହାନ୍ତରବାଦ, ମୋକ୍ଷତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଅନୁଶୀଳନ, ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ସଠିକ୍ ରୂପେ ଜାଣିହୁଏ । ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗତ୍‌ର ନିମିତ୍ତ ଓ ଉପାଦାନ ଉଭୟର କାରଣ ଅଟେ ।[୧୩] ତେବେ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନେଇ ଯେଉଁ ଧାରାବାହିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଉଠିଛି ସେସବୁର ସମାଧାନ ବେଦ, ବେଦାନ୍ତରେ ରହିଛି । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ 'ଜୀବାତ୍ମା' ଶବ୍ଦର ସର୍ବପ୍ରଥମ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।[୧୪] କଠୋପନିଷଦରେ ଦୁଇଟି ଆତ୍ମା କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ କୁହାଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଜୀବ ଓ ଅନ୍ୟଟି ପରମ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରାପ୍ତିକାରୀ । ଅନ୍ୟଟି ପ୍ରାପ୍ୟ ।[୧୫] ମୁଖ୍ୟତଃ ୧୩ଗୋଟି ଉପନିଷଦ ରହିଛି । ଯଥା- ବୃହଦାରଣ୍ୟକ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ, କେନ, କଠ, ଈଶ, ତୈତ୍ତିରୀୟ, ମୁଣ୍ଡକ, ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ, ପ୍ରଶ୍ନ, କୌଷୀତକି, ମୈତ୍ରୀ ଏବଂ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର । କୌଷୀତକି ଉପନିଷଦରେ ପ୍ରତର୍ଦନ-ଇନ୍ଦ୍ର-ସମ୍ବାଦ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ସଂପର୍କରେ ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତର୍ଦନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଗାର୍ଗ୍ୟବାଲାକି ଉଶୀନରରେ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶିଖାଇବାର ପ୍ରୟାସ କରି ବିଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ଏହି ଉପନିଷଦର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦାର୍ଶନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ମୈତ୍ରୀ ଉପନିଷଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ ଆତ୍ମା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ଅନ୍ୟଟି ପରମାତ୍ମା । ସେହିପରି ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦରେ ତ୍ରୈତବାଦ ଓ ଯୋଗସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯିବା ସହିତ ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର/ ବ୍ରହ୍ମର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ୱରବାଦ ହିଁ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦର ତ୍ରିବିଧ ତତ୍ତ୍ୱ । ଏଠାରେ ଶୈବ ମତ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସହ ସଂଯୋଜିତ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍ ଆକାରରେ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ । ଏହା ଶୁକ୍ଳ-ଯଜୁର୍ବେଦ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନ୍ତିମ ଭାଗ ତଥା ଆରଣ୍ୟକ ଅଟେ । ଏଥିରେ ଉପନିଷଦ ଯୁଗର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାର୍ଶନିକ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଙ୍କୁ ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମକୁ ବା ପରମତତ୍ତ୍ୱକୁ

ନିଷେଧାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛି ଏହି ଉପନିଷଦ । ବ୍ରହ୍ମର ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି ଉପନିଷଦ ପ୍ରଖ୍ୟାତ । ଋଗ୍‌ବେଦର ନାସଦୀୟ ସୂକ୍ତ ପରି ଏହି ଉପନିଷଦର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ।[୧୬] ଏହାର ୨ୟ, ୩ୟ ଓ ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦାର୍ଶନିକ ମୀମାଂସା ଶିଖର ପହଞ୍ଚିପାରିଛି । ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ଯାଜ୍ଞବଲ୍‌କ୍ୟକାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ହିଁ କହିଥାଏ ଯେ- ମୁଁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।[୧୭] ଏକାଧାରରେ ଏଥିରେ Speculative Logic ଓ Analytical Philosophical Method ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଅସ୍ମିତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ଓ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ର ୬ଷ୍ଠ, ୭ମ ଓ ୮ମ ଅଧ୍ୟାୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ସର୍ବାଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟ ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁତ୍ୱମୟ । ଏହା ସାମବେଦୀ । ଏଠାରେ ଓଁକାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ସୁଲଭ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆରୁଣିଙ୍କ 'ବାଚାରମ୍ଭଣ' ଦର୍ଶନ ଓ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ମହାବାକ୍ୟ ଲାଗି ଏ ଉପନିଷଦ ଚିରପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଅଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱର ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପକ । ଏହି 'ବାଚାରମ୍ଭଣ' ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଶଙ୍କରଙ୍କ 'ବିବର୍ତ୍ତବାଦ', 'ମାୟାବାଦ' ଓ ଗୌଡ଼ପାଦଙ୍କ 'ଅଜାତିବାଦ' ପ୍ରଭୃତି ପାଇଁ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରିଥିଲା । 'ସର୍ବଂଖଲ୍ୱିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ' ଉକ୍ତିଟି ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଦାୟୀ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରେ ଆତ୍ମବିଦ୍ୟାକୁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ବିଚେଚନା କରାଯାଇଛି । ରୈକ୍ୱଦର୍ଶନ, ସତ୍ୟକାମ ଜାବାଳ କଥା ଏବଂ ଉପକୋସଳଙ୍କ କଥା ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଜୈବିଳିଙ୍କ ପରଲୋକ ବିଷୟକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ଅଶ୍ୱପତି କୈକେୟଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟସ୍ଥ ନାରଦ ଓ ସନତ୍ କୁମାରଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଓ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି ପ୍ରସଂଗ ଏହି ଉପନିଷଦକୁ ଉନ୍ନତ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିଛି । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦରେ ସେହିପରି ଯାଜ୍ଞିକ କର୍ମକାଣ୍ଡର ବିରୋଧ କରାଯାଇଛି ଓ ପରା, ଅପରାବିଦ୍ୟାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବକ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ଓ ବିଶ୍ୱସହ ବ୍ରହ୍ମର ସଂପର୍କ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଏଠାରେ ହୋଇଛି । ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମର ବ୍ୟାପ୍ତି କଥା ହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସେହିପରି ଈଶାବାସ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ ସମୁଚ୍ଚୟବାଦ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଯଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତାର ଅନ୍ତିମ ଅଧ୍ୟାୟ ଅଟେ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ର 'ଈଶାବାସ୍ୟ'ରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ଏହିପରି । ମହତ୍ ସାମାଜିକ ଆଦର୍ଶ ଓ ସନାତନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆଦର୍ଶର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଉପରେ ଏହା ଗଢ଼ିଉଠିଛି ।[୧୮] କେନଉପନିଷଦ୍ ମଧ୍ୟ ଏହି ଜାତୀୟ । ଏହା ପଦ୍ୟ ଓ ଗଦ୍ୟରେ ରଚିତ । ଏଥିରେ ଆତ୍ମାକୁ ଚରମ ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଯାଇଛି । ଏହା ରହସ୍ୟବାଦୀ । ବ୍ରହ୍ମକୁ ଯିଏ ଜାଣିଛି ସେ ଜାଣିନି, ଯେ ଜାଣିନି ସେ ଜାଣିଛି ବୋଲି କହି ଏହା ଶେଷ ହୋଇଛି । ବ୍ରହ୍ମ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ । ଏହା (ପରମତତ୍ତ୍ୱ) ଉପାସ୍ୟ ନୁହେଁ- ଏହା ଏହି ଉପନିଷଦର ବକ୍ତବ୍ୟ । ଏହା ବାଗାତୀତ, ମନନାତୀତ । ସେହିପରି ଐତରେୟ ଉପନିଷଦ ଋକ୍‌ବେଦର ଐତରେୟ ଆରଣ୍ୟକ ଅଂଶ । ଏହାର ସ୍ରଷ୍ଟା ହେଉଛନ୍ତି ମହିଦାସ ଐତେରେୟ । ଏଥିରେ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟା, ଆତ୍ମାର ସ୍ଥିତି, ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମର କ୍ରମ ନିରୂପଣ, ମାତୃଗର୍ଭସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆତ୍ମାକୁ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଜ୍ଞାନବାଦ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ । ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ଏ ଉପନିଷଦ ଦେଇଥାଏ । ପ୍ରଶ୍ନୋପନିଷଦରେ ପିପ୍ପଳାଦଙ୍କୁ ଷଡ଼ଋଷି (ସୁକେଶା, ସତ୍ୟକାମ, ସୌର୍ଯ୍ୟାୟଣୀ, କୌଶଲ୍ୟ, ବୈଦର୍ଭୀ, କବଂଧୀ) ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିଛନ୍ତି । ସେହି ପ୍ରଶ୍ନ ଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେସବୁ ଥିଲା ଏହିପରି । (୧) ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚରାଚର ଉତ୍ପତ୍ତି କାରଣ ଓ ପରମ କାରଣ କିଏ? (୨) ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ଶରୀର ଧାରଣକାରୀ ଦେବତା କେତୋଟି ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କିଏ? (୩) ପ୍ରାଣ କାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ? ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରେ ଏହି ପ୍ରାଣ କିପରି ପ୍ରବେଶ କରେ ? ଏହା ନିଜକୁ କିପରି ବିଭକ୍ତ କରି ରହିଛି ? ଏହା ଶରୀରାନ୍ତର ହେଲାବେଳେ କିପରି ଯାଏ ? ବାହ୍ୟ ଜଗତକୁ ତାହା କିପରି ଧାରଣ କରେ ? ମନ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜଗତକୁ ଏହା କିପରି ଧାରଣ କରିଥାଏ ? (୪) ଗାଢ଼ ନିଦ୍ରାକାଳରେ କିଏ ଶୁଅନ୍ତି? କେଉଁ ଦେବତା ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖନ୍ତି? କିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ ସୁଖୀ ପାଏ ? ଏସବୁ ଶରୀରସ୍ଥ ଦେବତା କାହାର ଆଶ୍ରିତ ? (୫) ଆଜୀବନ ଓଁକାର ଉପାସନା କଲେ ମନୁଷ୍ୟ କେଉଁ ଲୋକ ପାଏ ? (୬) ଷୋଳକଳାଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ କେଉଁଠି ଅଛି ଓ ତା'ର ସ୍ୱରୂପ କ'ଣ ?

ସେହିପରି ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଜ୍ଞାତା, ଜ୍ଞାନ ଓ ଜ୍ଞେୟର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ଏଥିରେ ଆତ୍ମାର କୋଷ ଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିବା ସହିତ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଷର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହା ଖୁବ୍ ରହସ୍ୟାତ୍ମକ । କୃଷ୍ଣ ଯଜୁର୍ବେଦର ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକର ୭ମ, ୮ମ, ୯ମ ପ୍ରପାଠକ ଭାବରେ ଏହା ଖ୍ୟାତ । ତ୍ରିଶଂକୁ ଋଷିଙ୍କ ରହସ୍ୟାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ରହିଛି । ଏଥିରେ ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ବ୍ରହ୍ମସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ । ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅନ୍ତରାନନ୍ଦ । ଏଥିରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଏକପ୍ରକାର 'ଅଜ୍ଞେୟବାଦ' ଜନ୍ମ ହିଁ ନେଇଛି । ବୋଧହୁଏ ଏହାହିଁ ତା'ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ।

'ବ୍ରହ୍ମ' ଶବ୍ଦ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନରେ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଦ୍ୟୋତକ ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇଛି । ଏହା ବିଶ୍ୱର ପରମକାରଣ (Absolute Cause) । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମକୁ କେତେବେଳେ 'ପ୍ରଣବ', 'ପ୍ରଜ୍ଞାନ' କେତେବେଳେ 'ଓଁ' କେତେବେଳେ 'ସତ୍', କେତେବେଳେ 'ବିଜ୍ଞାନ' କେତେବେଳେ 'ଅକ୍ଷର'[୧୯] କେତେବେଳେ 'ଆତ୍ମା', 'ଜୀବନ' ପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲା ବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପୁରାଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶୂନ୍ୟ, ମହାଶୂନ୍ୟ, ରାଧା, ଶିବ (ଜ୍ୟୋତି), ଆନନ୍ଦ, ଅରୂପ, ଅମନ, ଓଁ (ଅ-ଉ-ମ), ଉଦ୍‌ଗୀଥ[୨୦] ଓ ନିରାକାର ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ତେବେ ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରାଣ, ଭାଗବତ, ଗୀତା ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ 'ବ୍ରହ୍ମ'ର ସ୍ୱରୂପ, ଲକ୍ଷଣ ଅବବୋଧ ବେଳେ ଦ୍ୱିବିଧ ଜ୍ଞାନ, ଦ୍ୱିବିଧ ପନ୍ଥା ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପରିଶେଷରେ ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥାନ ବା ବକ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଯ୍ୟାସରେ ଯାଇ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ହୁଏ । ବ୍ୟବହାରିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷ ବା ସଗୁଣ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବକର୍ମା, ସର୍ବକର୍ମ, ସର୍ବଗଂଧ, ସର୍ବରସ[୨୧] ପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହି ସାକାର, ସଗୁଣ ଭାବରେ ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦରେ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ କହି ବ୍ରହ୍ମର ଲକ୍ଷଣ ବୁଝାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମ ମଧ ଆନନ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ/ କାରଣ । ଅନ୍ନ, ପ୍ରାଣ, ମନ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଶେଷରେ ଆନନ୍ଦକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଭୃଗୁବାରୁଣୀ ତପସ୍ୟା କରି ଜାଣିଛନ୍ତି ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ । "ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦରେ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପେ ଦିବ୍ୟ ଅମୂର୍ତ୍ତ ପୁରୁଷର କଳ୍ପନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅଗ୍ନିତା'ର ମସ୍ତିଷ୍କ, ଚନ୍ଦ୍ର ତା'ର ଦୁଇ ଚକ୍ଷୁ, ଦିଗଗୁଡ଼ିକ ତା'ର କାନ, ବେଦ ତା'ର ବାକ୍, ବାୟୁ ତା'ର ପ୍ରାଣ, ବିଶ୍ୱ ତା'ର ହୃଦୟ ଏବଂ ପୃଥିବୀ ତା'ର ପାଦ ଅଟେ ।"[୨୨] ଏହିପରି ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମର ସାକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଦବେଦାନ୍ତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ତେବେ ବ୍ରହ୍ମର ସାକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ଦିଆଯାଇଛି, ବ୍ରହ୍ମର ନିରାକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ ସେହିପରି ଦିଆଯାଇଛି । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ବ୍ରହ୍ମର ଏହି ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକ । ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ସେଠାରେ ଉପନିଷଦ୍ 'ନେତିନେତି' ନିଷେଧାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଗାର୍ଗୀଙ୍କୁ 'ଅକ୍ଷର'ର ସ୍ୱରୂପ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି- "ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଅସ୍ଥୂଳ, ଅନଣୁ, ଅହ୍ରସ୍ୱ, ଅଦୀର୍ଘ, ଅଲୋହିତ, ଅସ୍ନେହ, ଅଛାୟ, ଅତମ, ଅବାୟୁ, ଅନାକାଶ, ଅସଂଗ, ଅରସ, ଅଗନ୍ଧ, ଅଚକ୍ଷୁଷ୍କ, ଅଶ୍ରୋତ୍ର, ଅବାକ୍, ଅମନ, ଅତେଜସ୍କ, ଅପ୍ରାଣ, ଅମୁଖ, ଅମାତ, ଅନନ୍ତର, ଅବାହ୍ୟ ଅଟେ । କେନୋପନିଷଦ୍‌ରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଯାହା ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ ହୋଇପାରେନା ତାହା ହିଁ 'ବ୍ରହ୍ମ' । ଯାହାକୁ ଲୋକେ ଉପାସନା କରନ୍ତି ବା ପ୍ରତିମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ । ଏହା ଉପାସନାର୍ଥ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ।[୨୩] ଯାହାକୁ ମନ ଦ୍ୱାରା ମନନ କରାଯାଇ ପାରେନା ମାତ୍ର ଯାହାଦ୍ୱାରା ମନକୁ ମନନ କରାଯାଏ, ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ।[୨୪] ତେବେ ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟ, କଳା, ଅକ୍ଷୟ, ଇଚ୍ଛାନୁସାରୀ, ଲୀଳାମୟ, ଲୀଳାହୀନ, ଅକ୍ଷୟ, ଅବ୍ୟୟ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ । ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ପୁଣି କାନହୀନ, ଆଖିହୀନ, ନାକହୀନ, ପାଟିହୀନ ଅଥଚ ହାତ, ଗୋଡ଼ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିତ ହୋଇ ସେ ସବୁ ଗ୍ରାସକରେ ଓ ସେହି ବ୍ରହ୍ମରୁ ହିଁ ଅଂଶ ବାହାରି ଲୀଳାହୁଏ । ଏଣୁ ସୃଷ୍ଟି ବା ଜଗତର ସୃଷ୍ଟିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ଥିତି ଯାଏଁ ଓ ସ୍ଥିତିରୁ ଲୟ ଯାଏଁ ବ୍ରହ୍ମ ଚୁପ୍‌ହୋଇ ସବୁ ଦେଖେ ଓ ଗ୍ରାସ କରେ । ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାଦି କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (ତୈତ୍ତିରୀୟୋପନିଷଦ୍) ।[୨୫]

ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ 'ତଜ୍ଜଲାନ୍' କହି, ମହର୍ଷି ବାଦରାୟଣ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାକୁ ଯାଇ 'ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ

ଯତଃ’ କହି ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତେବେ “ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି ଲାଗି କୌଣସି ବାହ୍ୟ ଉପାଦାନ ଲୋଡ଼େ ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ଏହି ଉପନିଷଦୀୟ ଉପମାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ।”[୨୬] ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ କଥା କହି ଜଗତ୍‌କୁ ବ୍ରହ୍ମର ଅଂଶ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।[୨୭] ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ସତ୍’ ପ୍ରସଂଗ, ଅଗ୍ନିରୁ ଜଳ ଓ ତେଜ- ପ୍ରଭୃତି ଅଥବା ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆକାଶରୁ ବାୟୁ, ବାୟୁରୁ ଅଗ୍ନି, ଅଗ୍ନିରୁ ଜଳ, ଜଳରୁ ପୃଥିବୀ, ତହିଁରୁ ଔଷଧ, ଅନ୍ନ ଓ ପୁରୁଷର ଉତ୍ପତ୍ତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (Theory of Evolution) ସାପେକ୍ଷ ।

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ସଂପର୍କରେ କେବଳ ବେଦ ଉପନିଷଦ କାହିଁକି ଓଡ଼ିଆ ତତ୍ତ୍ୱ ସାହିତ୍ୟ ବା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିଜସ୍ୱ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ବାଢ଼ିଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମ ଭୂମି, ତେଜ, ନାସା, ଶ୍ରବଣ, ଅନଳ, ପବନ, ପ୍ରାଣରୂପ, ପଞ୍ଚବାୟୁ, ସପ୍ତଧାତୁ, ପଞ୍ଚକୋଷ, ବାକ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗ, ଗୁହ୍ୟପଦ, ପାପ, ପୂଣ୍ୟ, ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ମନ୍ତ୍ର, ତୀର୍ଥ, ଦେବ, ଯଜ୍ଞ, ଭୋଜ୍ୟ, ଭୋକ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଏ ବ୍ରହ୍ମ ସନାତନ ଅଟେ । ଏହା ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପୀ ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦର । ବ୍ରହ୍ମ ଆନନ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ । ଏ ବ୍ରହ୍ମର ଜାତିଭେଦ, ଶଙ୍କା ବା ମରଣ ନାହିଁ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଏ ବ୍ରହ୍ମର ପିତା ମାତା, ଆଦିଅନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।[୨୮] ଏ ବ୍ରହ୍ମର ମିତ୍ର, ଗୁରୁ, ଶିଷ୍ୟ କେହି ନାହିଁ । ଏ ବ୍ରହ୍ମ ସମଗ୍ର ସଂସାର ଯାକରେ ଶିବ ରୂପେ, ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପେ ପୂରିରହିଛି । ଏ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ନିରାକାର ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ନିୟାମକ ଅଟେ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ନିରାକାର ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି- “ସମାଧି ସାଧନା ଛଡ଼ା ନ ମିଳେ ମୋ’ ଭେଟ । ମିଛେ ଯୋଗୀ ସାଜି ପ୍ରାଣୀ ହୁଏ ଛଟପଟ ।” ସେ ନିଜେ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ କହନ୍ତି- ମୁଁ ନୁହଁଇ ମନ ବୁଦ୍ଧି ଚିତ୍ତ ଅହଂକାର । ନାହିଁ ଶ୍ରୋତ ନାହିଁ ଜିହ୍ୱା ନାହିଁ ନେତ୍ର ମୋର । (ଦ୍ୱିତୀୟପଟଳ) ଏ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିକଳ୍ପ, ନିରାକାର, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ତଥା ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ଅଟେ । ନିରାକାର ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି- ସମାଧି ସାଧନା ଛଡ଼ା ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରାପ୍ତି ଅସମ୍ଭବ । ଏହା ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଅବିନାଶୀ, ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ ତଥା ମହାଶୂନ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହା ନିଷେଧାତ୍ମକ କିନ୍ତୁ ନାସ୍ତିବାଚକ ନୁହେଁ । ନାହିଁ ଅର୍ଥରେ ଏହା ନିର୍ଗୁଣ-ନିରାକାର, ଶୂନ୍ୟ ନୁହେଁ, ଅଛି ଅର୍ଥରେ ଶୂନ୍ୟ ଅଟେ । ଏ ବ୍ରହ୍ମ ଅରୂପ, ଅମନ । ସର୍ବଜୀବେ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବ୍ରହ୍ମର ବସତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ହାତ ରହିଛି । ବ୍ରହ୍ମ ଏ ସବୁର କାରଣ । ସେ ପୁରୁଷ । ସେ ନାରୀ । ସେ ହିଁ ଜନ୍ମ । ସେ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ । ମନ ମୁନିର ସ୍ୱଭାବ ଧାରଣ କରନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଚେତନା ମନରେ ପଶିଥାଏ । ପୂଜା, ତପ, ଜପ, ହୋମ, ଶୁଦ୍ଧପୂତ, ସତ, ମିଛ, ମାୟା, ମୋହ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ନୁହେଁ । ‘ଛୟାଳିଶପଟଳ’ରେ ଦଶମ ପଟଳର ସ୍ଥଳେ ନିରାକାର ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି- “ଶୂନ୍ୟ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ ମନ ବଳାଇଲେ । ଶୂନ୍ୟରେ ସବୁ ମିଶାଇ ରଖିଥିଲେ ଗର୍ଭେ । ପୁଣି ସେ ଶୂନ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଲେ ସରବେ ।” ପୁଣି ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- “ଇଚ୍ଛାମୟଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରୁ ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ / ଓଁକାର ନାଦ ଅଟଇ ସଭିଙ୍କର ଅଂଶ ।” ଏକାଦଶ ପଟଳରେ ଆହୁରି କୁହାଯାଇଛି- “ଶୂନ୍ୟରେ ପୂରି ରହିଛି ଆତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମ / ଶୂନ୍ୟ ଚିନ୍ତାବେଳେ ନିରାକାରକୁ ତୁ ଚିହ୍ନ ।” ସେହିପରି “ଯୁଗାବ୍ଧି ଗୀତା” ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହୁଛନ୍ତି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦର ସେହିକଥା- ଓଁକାରୁ କ୍ଷରିଲା ଅକ୍ଷର ହ୍ରୀୟଂ । ହ୍ରୀୟଂ ଅକ୍ଷରୁ ଯେ ହେଲା ଧ୍ଲୀୟଂ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚେତନା ଧୀରେଧୀରେ ସାନ୍ଦ୍ର ହେଲାପରି ମନେହୁଏ । ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଉପାସନା କରିବା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଅତଏବ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆଲୋଚକଙ୍କ ‘ପାନ୍‌ଥେଇଜିମ୍’ concept ଟି ମୂଳତଃ ମିଛ ଭିତ୍ତିରହିତ । ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ବେଦ (ରକ୍)ରେ ‘ଅସୁର’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତାହା ଅସୁ+ର= ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ । ରଗବେଦର ୩ୟ ମଣ୍ଡଳ, ୫୫ତମ ସୂକ୍ତ, ର. ୪/୩୫/୩୧, ର. ୫/୮୩/୬, ର. ୩/୩୮/୪ ବା ର ୧/୮୯/୧୦ ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହି ‘ଅସୁର’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣଶକ୍ତି କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ‘ପ୍ରାଣଶକ୍ତି’ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ର (୧/୧/୨୫)ରେ ମଧ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଏହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ‘ତୁଳାଭିଣା’ରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ କଥା କହିଛନ୍ତି । “ଶୁଣ ପୁତାରେ ବ୍ରହ୍ମଗ୍ୟାନ । ××× । ଶୁଣ ପୁତାରେ ପ୍ରଥମେ ମହାଶୂନ୍ୟ । ଏଠାରେ

ଦୃଷ୍ଟିଦେବୁ । ଉଙ୍କାର ଶବଦକୁ ଘରେ ରଖିବୁ । ରାକାର ଶବଦକୁ ଦୃଷ୍ଟିଦେବୁ । ନାସାଦ୍ୱାରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଆଂଗୁଳ ପବନ ସେ ପବନ ଅଗେଟି ରାକାର ଶବଦ । ତାହାକୁ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି କାନ ଏକ କରି ଦେଖିବୁ । ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ଶୂନ୍ୟକୁ ଚିତ୍ତଦେବୁ । xxx ।"[୨୯] ସେହିପରି ବଳରାମ ଦାସ ଅନେକଠାରେ ଏହି 'ଶୂନ୍ୟ' କଥା କହି ବ୍ରହ୍ମ, ଜଗତ୍ ଆଦି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।[୩୦] 'ବ୍ରହ୍ମଗୀତା'ରେ ମଧ୍ୟ ବଳରାମ ଦାସ ଶରୀରସ୍ଥ ପାଞ୍ଚମନ, ୨୫ ପ୍ରକୃତି, ୫ ପବନ, ୩ ଗୁଣ, ୪ ବେଦ, ୬ ରସ, ୨ ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟ, ନବଗ୍ରହ, ଏ ଦେହରେ ଧରଣୀବିଧି, ପରମାର୍ଥର ଆକାର, ଉକାର, ମକାର, ସକାର, ଉକାର ବ୍ରହ୍ମ, ମକାର ବିଷ୍ଣୁ, ସକାର ଶିବ ସନ୍ଧିରସ୍ତୁ ଏ ଚାରିରେ ନିରାକାର ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।[୩୧]

ବର୍ତ୍ତମାନ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଚାଲିଆସିଥିବା 'ବ୍ରହ୍ମ' ଚର୍ଚ୍ଚା ଆଧାରେରେ ବ୍ରହ୍ମ କିଏ ଜାଣିବାର ଇଚ୍ଛା ଆସେ । ବିବିଧ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଆରାଧ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ କୁହାଯାଇଛି ବା ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ଆରୋପ କରାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ତାହା କେତେଦୂର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବା ଦର୍କାର । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଏହି ଚେଷ୍ଟା ପ୍ରଥମ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମ ସଂପର୍କରେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ (Axiom) ଗୁଡ଼ିକ ଆଧାରରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବ । ତେବେ ଏହି ତୁଳନା ବା comparison କେବଳ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ କାହିଁକି ଅଧିକନ୍ତୁ ୟୁରୋପୀୟ ତତ୍ତ୍ୱସାଧକ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିବା 'Nichts' ବା 'ପରମଶକ୍ତି', 'Ungrund' ବା 'ପରମଅଗମ' ଆଧାରରେ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରିବ । କାରଣ ଆଦିକାରଣ ହେଉଛନ୍ତି ଅକାରଣ । ଏଣୁ 'ନେତିନେତି' କଥା ବା 'ଆବାଙ୍ଗ୍‌ମନସଗୋଚର' ଆଦି ତତ୍ତ୍ୱ ଆସେ । ଚୈନିକ ଦାର୍ଶନିକ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି- When Nothing was, Tao was. ପ୍ରାଚୀନତମ ରୂପକଥା ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏଇକଥା ହିଁ ଅଛି ।[୩୨] ବେବିଲୋନ୍ ଓ ସ୍କାଣ୍ଡିନେଭିଆର ପୁରାଣରେ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଦର୍ଶନ, ଧର୍ମାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି 'ପରମନାସ୍ତି' ସତ୍ତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ।[୩୩] ଏହି ସତ୍ତା ନିଜେ 'ସତ୍ତୋତ୍ତର', 'ଅତିସାତ୍ତ୍ୱିକ' ଓ 'ସତ୍ତାତିରିକ୍ତ' । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ହୃଦୟଗର୍ଭକ'ରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନେତିନେତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସେହି ନାସ୍ତିବାଚକ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉ ନାହିଁ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'ସାରସ୍ୱତ ଗୀତା'ରେ ମଧ୍ୟ ମହାଶୂନ୍ୟକୁ 'ବ୍ରହ୍ମ' କୁହାଯାଇଛି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ 'କଢ଼' ହସିଉଠି 'ପୁଷ୍ପ' ହେବାପରି 'ପୁଷ୍ପମାସ' ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଛି ।[୩୪] ୟୁରୋପୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରୀ 'Causa Sui' ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତଃସମ୍ଭୂତ ଓ ସ୍ୱୟଂତପ୍ର । ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଦାନୁସାରୀ; ମୌଳିକତଃ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପୀ । 'କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା'ରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି- "ସେ ଅଣାକାର ମଣ୍ଡଳ ନିରାକାର ଜାଣ, ରୂପରେଖ ନାହିଁ ତା'ର ଆପେ ନିରିମାଣ ।" ଏକଥା ଭିତରେ ସ୍ପିନୋଜା ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ୟୁରୋପୀୟ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱ ନିଜର ସହମତି ପ୍ରକାଶ କଲାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ କି ? ସେଥିପାଇଁ ସ୍ପିନୋଜା Thought ଏବଂ Extension ଦୁଇ Attribute ପରି ପରମପୁରୁଷଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ତେବେ ଶକ୍ତି (Energy)ର ସ୍ଥିତିକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉଥିବା ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଏହାର ପକ୍ଷପାତିତା କରିଥାଏ ବୋଲି ଏଠାରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ବେଦ, ଉପନିଷଦ୍‌ର ବାଣୀ ପରି Thales ଜଳକୁ ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ କହିଛନ୍ତି ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଜଳରୁ ସବୁର ଆରମ୍ଭ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦର ଉକ୍ତି ହେଉ କି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଙ୍କ ପରି ମହାନ୍ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ହେଉ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଛୟାଳିଶ ପଟଳ'ର ଉକ୍ତି ହେଉ[୩୫] ବା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳର[୩୬] ମନ୍ତବ୍ୟ ମୂଳକ ବର୍ଣ୍ଣନା ହେଉ, ସେ ସବୁରେ ଜଳରୁ 'ବ୍ରହ୍ମ ସଂସ୍ଥାପନା' କଥାଟିକୁ ବୁଝି ନେବାକୁ ହେବ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଚେତନାରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ପରିପ୍ରକାଶିତ । "ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କଳ୍ପନା ଏକ ସ୍ୱକୀୟ ଆରୋପଣ ଶୈଳୀରେ ଆସି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଠୁଳ ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିରଞ୍ଜନ ବୁଦ୍ଧ, ତନ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି, ଧ୍ୟାନର ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଓ ଏପରିକି ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର ସହସ୍ରାର ମଧ୍ୟ ହାତପାଆନ୍ତର ସେହି ଜଗନ୍ନାଥ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇଉଠିଛି ।"[୩୭] ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରଥଯାତ୍ରା ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରଂପରା । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରେ ବା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଅଥବା ଅବତାର/ ଅବତାରୀ କହିବା ଲାଗି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳିପାରି ନାହିଁ । ତେବେ

"ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତ ବି ରହିଛି ଯେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବାନା ଉଡ଼ାଇ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କୁମାରିଲ୍ ଭଟ୍ଟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ପରାସ୍ତ କରିବାକୁ ହିଁ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ବୋଲି ମାନିଲେ ସେହିମାନଙ୍କର ସେହି ବିଜୟର ପ୍ରଭାବରେ ହିଁ ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରର ବୁଦ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପେ ନାମିତ ହେଲେ । ତଥାପି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ପୁରୁଣା ସଂସ୍କାର ଆଦୌ ଯାଇନଥିଲା । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ସମେତ ସେହି ସଂସ୍କାରଟି ଅନୁସାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।"[୩୮] ପୁଣି ଓଡ଼ିଶାରେ ସେକାଳରେ ଶୂନ୍ୟ ଉପାସନା ଚାଲୁଥିଲାବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଉପାସନା କରୁଥିବା ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତ, ଅନନ୍ତ, ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ଜୀବନୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ-ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ 'ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ' ବା 'ବ୍ରହ୍ମ' ।[୩୯] ଏହା ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଚେତନାର ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ଆରୋପଣର ପ୍ରଥମ ପ୍ରମାଣ । ଦିବାକର ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୧୦୦ ବର୍ଷ ପରର । ସେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ଚେତନା ଓ ନିର୍ଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ଚେତନାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଦୂରେଇ ଯାଇ ନାହାଁନ୍ତି । ତଥାପି ସେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଠାରେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱର ଆରୋପ କରିଛନ୍ତି । ଦିବାକର ଦାସ କହିଛନ୍ତି- "ଯେତେ ଏ ବିଷ୍ଣୁ ଅବତାର, କ୍ଷେତ୍ରାଦି ମହୀରେ ପ୍ରଚାର । ଏହି ରୂପରୁ ହୋନ୍ତି ଜନ୍ମ, ଏହି ଯେ ପୁରୁଷ ଉତ୍ତମ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପାଳନ କରନ୍ତି, ପୁଣି ଏ ସ୍ଥାନେ ଆସି ସ୍ଥିତି ।" ଏଥିରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର କରାଯାଇଛି । ଏବଂ ଥୋକେ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି- "ଅବତାରୀ ଏ ଜଗନ୍ନାଥ, ଏ ତହୁଁ ଅବତାର ଜାତ । ନିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଧାମ । ଯହିଁ ବିଜୟ ଜଗନ୍ନାଥ, ଯେହୁ ଖଟନ୍ତି ପରତତ୍ତ୍ୱ । ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ନିରାକାର, ପ୍ରତିମା ରୂପରେ ବିହାର । ××× ସେ ସର୍ବେଜାଣ ବହିରଂଗ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅନ୍ତରଂଗ ।"[୪୦] ଏଠାରୁ ମନେହୁଏ ଏଇ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୋଧେ ଦିଆଯାଇଛି । ଯିଏ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ସେ ଜଗନ୍ନାଥ । ମୂଳରୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର । ଏଣୁ ଏଠାକାର ଆରାଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେବା କଥା । ବେଦାଦିରେ ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏପରିକି ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସଂଯୁକ୍ତ କରାଯାଇ ଥାଇପାରେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ 'ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପୀ ଚେତନା ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମଚେତନା, ପରମେଶ ଚେତନା ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଚେତନା; ଏହି ଚେତନାକୁ ବିଗ୍ରହ ଭିତରେ ପିଣ୍ଡ ରୂପେ ବହନ କରୁଥିବା ଠୁଳ ଓ ମୂର୍ତ୍ତିରୂପରି ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂରତି । ପରାତ୍ପର ଭଗବାନ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବ୍ୟୁହ ଗୁଡ଼ିକର ସମାହାର ହେଉଛନ୍ତି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ।"[୪୧] ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ରୂପକୁ ତନ୍ନତନ୍ନ କରି ଦେଖିଲେ ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ୪ଟି ଦେଖାଯାଏ । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ କବିରାଜ ଏହି ରୂପକୁ ଆନନ୍ଦମୟ ନିତ୍ୟରୂପ ତଥା 'ଚିଦ୍‌ଘନ ବିଗ୍ରହ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । "ନିତ୍ୟ ବିଭୂତି ବ୍ୟତୀତ ଲୀଳା ବିଭୂତିରେ ଭଗବାନ ବ୍ୟୁହ ରୂପ ଧାରଣ କରି ରହିଥା'ନ୍ତି ।"[୪୨] ଏଣୁ ଭଗବାନଙ୍କ ୨ୟ ରୂପ ହେଉଛି 'ବ୍ୟୁହ' । ସାରଳା ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବଙ୍କୁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଠୁଳ ଶୂନ୍ୟ ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରରେ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପରମ ଭାବି ଥାଆନ୍ତି ।

ଏଇ ଶରୀର ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବଡ଼ଦେଉଳ । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ଦିଶୁଛନ୍ତି / ବସିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ନିଜେ ଅଂଗୀ । ବଳରାମ ଦାସ ଏଇ ଶରୀରରେ ଆଣ୍ଠୁଠାରୁ ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନନ୍ଦୀଘୋଷ, ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ, ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ ଓ ଅଠରନଳା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନର ଠାବ କରିଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତୀକାର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ, ସୂକ୍ଷ୍ମାର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ । ସ୍ଥୂଳ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଆମେ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବା । 'ଛୟାଳିଶପଟଳ'ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନନ୍ଦୀଘୋଷ, ବାଇଶି ପାବଚ୍ଛ ଓ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରକୁ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଖୋଜିପାଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଦିବାକାର ଦାସ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରର ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ପିଣ୍ଡ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିନିଧି, ଅଧିନାୟକ, ଜଗତର ନାଥ । ଜର୍ମାନ୍ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ଏକ୍‌ହାର୍ଟ, ୟୁରୋପୀୟ ଦ୍ରଷ୍ଟା ପାସ୍କାଲ୍ ଓ Boehme ତଥା ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସବୁ (ଅଗ୍ନି, ଜଳ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି) ଏସବୁକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ଖାପଖାଏ । ବ୍ରହ୍ମ ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ । ଏଣୁ ଭିତରୁ ବାହାରକୁ ବ୍ୟାକୁଳତା ଆସେ ଓ ବାହାରୁ ଭିତର ପ୍ରତି

ଦୁର୍ବଳତା ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଏକ ଅଚୁମ୍ବକୀୟ ପରସ୍ତର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଏକ ବିଶାଳ ଚୁମ୍ବକୀୟ ସତ୍ତା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ଚୁମ୍ବକୀୟ ସତ୍ତା (ପଦାର୍ଥ) ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ଘଟେ ତାହାହିଁ ଜୀବନରେ ହୁଏ । ଅସନ୍ତୋଷ, ଅନ୍ୱେଷା, ପ୍ରାପ୍ତି ଓ ମନ ନପୂରିବା ଆଦିର କାରଣ ହିଁ ଏହା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବିବିଧ ଅବତାର କଥା ଚିନ୍ତା କରାଯାଉ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ 'ବ୍ରହ୍ମ'ର ଶୂନ୍ୟ ରୂପକୁ ଆଦିରୂପ ଧରାଯାଉ । ଏହା ବିବର୍ତ୍ତନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (Theory of Evolution of C. R. Darwin) । ଡାରଉନିୟାନ୍ ଥିଓରୀ ଅନୁସାରେ ପ୍ରଥମେ ଶୂନ୍ୟ ହିଁ ଥିଲା । Big Bang Theory ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଥିଓରି ଯାହାକୁ Physics ବା Chemistry ସମର୍ଥନ କରେ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସିଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣିତ ହିଁ ହୁଏ । ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନୁଶୀଳନ ଅନ୍ତରରେ ଏହା ଆପେ ଜଣାଯିବ । ତା'ପରେ ଜଳରୁ ଜୀବନ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା (Amoeba, Jelly fish ବା mycoplasma ଇତ୍ୟାଦି) । ତା'ପରେ ଉଭୟଚର ମାନେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ । ତତ୍ପରେ ସ୍ଥଳଜ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ । ପୃଥିବୀର ତିନିଭାଗରୁ ଅଧିକ ଜଳ ହିଁ ଥିଲା । ଜଳମୟତା ମଧ୍ୟରୁ ଥୋକେ ସ୍ଥଳ ଥିଲା । ତା'ପରେ ବଣଜଙ୍ଗଲରେ ମଣିଷ ଶିକାର କରି ଟାଙ୍ଗିଆ, କୁରାଢ଼ି, ପଥର ଆଦି ଅସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପାଖରୁ ନିଜର ପରାକ୍ରମ ଦ୍ୱାରା ଶିକାର କରି ଫଳମୂଳ ଆହାର କରି ବଞ୍ଚୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହା ହଠାତ୍ ହୋଇଯାଇ ନାହିଁ । ମଝିରେ ନୃସିଂହ (ନର+ସିଂହ ଅର୍ଥାତ୍ ପଶୁ) ଓ ପରେ ବାମନ ମଣିଷ ଅବତାର ଦେଖାଯାଏ । ତା'ପରେ ଭୃଗପତି ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ପରେ ଦୂରରୁ ଶିକାର ପାଇଁ ଧନୁତୀରର ବ୍ୟବହାର ଜାଣିବା ପ୍ରସଂଗ ରାମ ଅବତାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ମାତ୍ର ଜଙ୍ଗଲ ଓ ରାଜ୍ୟ ଗଠନ concept ଏତେବେଳକୁ ଆସିଛି । ପରେ ପରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ, ଗଠନ, ପରିଚାଳନା ପ୍ରଭୃତି ସେ ଶିଖିଛି । ତା'ପରେ କୃଷି ଶିଖିଛି । ଆର୍ଯ୍ୟ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜାତିକଥା ଏଠାରେ ମନେପଡ଼େ । ପରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ କଳ୍କୀ ଆଦି ଅବତାର ଆସିଛି । ଏଠାରେ ବୁଦ୍ଧ ଚେତନାଦୀପ୍ତ ମଣିଷ ଓ କଳ୍କୀ କଳିଯୁଗର କଳଂକମୟ ମଣିଷର ପ୍ରତୀକ ହୋଇପାରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଏଠାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଯେ ମତ୍ସ୍ୟ, କୂର୍ମ, ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ, ଭୃଗୁପତି, ଶ୍ରୀରାମ, ହଳଧର/ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ ଆଦିଙ୍କୁ ଏକ ବୈବର୍ତ୍ତନିକ ସୂତ୍ରରେ ଦେଖିଲେ ଏମାନେ ଅବତାର ପରି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ଏମାନେ ସାକାର, ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପଟି, ରୂପଧରି ମଧ୍ୟ ଅରୂପ, ନିରାକାର ଓ ଶୂନ୍ୟରଂଗ (କଳା) ।[୪୩] ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ'ଙ୍କ ଯାଏଁ ଆସିବା । ଏହାର କାରଣ ଅନେକ । ଯଥା- ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଥମତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ବିକଶିତ ମଣିଷ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ବୁଦ୍ଧ ଏକ ଚେତନା ଦ୍ୟୋତକ ଶବ୍ଦ । ଏଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବି ବୁଦ୍ଧ ହୋଇପାରନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ହୋଇପାରନ୍ତି ଯେଉଁଠାରେ ବା ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଠାରେ ଚେତନା କ୍ଷେତ୍ରିକ ବିକାଶ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିବ । ତେବେ ତୃତୀୟ କାରଣ ହେଉଛି ଅତ୍ୟନ୍ତ କୌତୁହଳପୂର୍ଣ୍ଣ । କୁହାଯାଏ ବୁଦ୍ଧ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ସମ୍ମୋହିତ କରିବେ ଓ କୀକଟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜନ୍ମନେବେ । ତେବେ କୀକଟ ଯେ କପିଳାବସ୍ତୁ ଏହାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଇତ୍ୟାଦି ଅନେକ ବିରୋଧାଭାସ ମିଳେ ।[୪୪] ତା'ଛଡ଼ା ନିଜେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କାହିଁକି କ୍ରୀଡ଼ନକ ପରି ଯାକୁ ତାକୁ ଭୁଆଁ ବୁଲାଇବେ ? ଏକଥା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।

ସାହିତ୍ୟରେ, ପୁରାଣରେ ଏକା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ସେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ । ସେ ମୂଳରୁ ଲୀଳା କରାଉଥିଲେ । ଆଶାକାର ଥିଲେ । ନିରଞ୍ଜନ, ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣ ଥିଲେ । ପରେ ନିର୍ଗୁଣତ୍ୱକୁ ସଗୁଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ସମ୍ଭବ- ଏକଥା ପ୍ରମାଣ କରିବା ଲାଗି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଏ ରୂପ । କାରଣ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଦ ଉପନିଷଦଗତ ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଦୃଶ୍ୟମାନ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଆଉ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? ତା'ଛଡ଼ା ଧର୍ମ-ଦର୍ଶନରେ ସର୍ବଦା କାଳେକାଳେ ପ୍ରତୀକାର୍ଥର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଅଭିଧାର୍ଥ ଠାରୁ (ଅଧିକ) ରହିଆସିଛି । ଏଇ ମର୍ମରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏକ କଥା କୁହାଯାଇପାରେ । ସେପାଖେ ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେବା, ତାଙ୍କର ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଚତୁର୍ଭୁଜ ରୂପ ଥିବା ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମହାପ୍ରୟାଣ ଘଟିବା କଥାକୁ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ପୂର୍ବରୁ କହିଛି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଯାଏଁ ଅବତାର କ୍ରମକୁ ଧରାଯିବା ଉଚିତ୍ । ତା'ପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ପିଣ୍ଡଦହନ ହେଲା । ପ୍ରତୀକର ଇଲାକାରେ ବୁଝାବୁଝି ହେଉ । ଗୀତାକୁ ଫେରିଚାହିଁବା । ଆତ୍ମା ଅମର, ଅଜର,

ଅଜନ୍ମର । ଏହା ଅଗ୍ନିରେ ପୋଡ଼େନା, ଅସ୍ତ୍ରରେ ଛିଡ଼େନା, ଜଳରେ ବୁଡ଼େନା, ମରୁତରେ ଉଡ଼େନା ।[୪୫] ଆତ୍ମା ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ । ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଏକଥା ବେଦ, ଉପନିଷଦ, ଗୀତା, ଭାଗବତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣରୁ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇସାରିଛୁ । ତେବେ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବରେ ଦେଖିବା ହେଲେ ଜଣାପଡ଼ିବ ଯେ, ଯାହା ସେଦିନ ପୋଡ଼ିନଥିଲା ତାହା ହିଁ ଥିଲା ଆତ୍ମା । ଏହା ହିଁ ତତ୍ତ୍ୱ । ଆକାଶବାଣୀ ହେଲା । ଫେରିଯିବା ବେଦର ପୃଷ୍ଠାକୁ; ଉପନିଷଦର ପୃଷ୍ଠାକୁ । ଆକାଶ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ) ଜଳରେ ପଡ଼ିବା କଥା କୁହାଗଲା । ବେଦଉପନିଷଦର 'ଜଳରୁ ଜଗତ୍' କଥା ମନେପକାଇବା । ଏହା ଜଳରେ ଭାସିବା କଥା ଚିନ୍ତାକରିବା । ଫେରିଯିବା ଗୀତାର ସେହି ଶ୍ଳୋକକୁ ପୁନଶ୍ଚ । ତହିଁରୁ ଜଗନ୍ନାଥ । ସେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ସେ ଆଗେ ନିରୁତା ଅପୋଡ଼ା ବ୍ରହ୍ମ । ତା'ପରେ ବେଦୋକ୍ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ସେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ଠାରୁ ଆହୁରି ଉତ୍ତମ । ପାପ ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଲାଗେନି । ଏଣୁ ବୋଧେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଛୁଇଁବାର ବିଧି ଅଛି ଓ ତାଙ୍କୁ ଛୁଇଁ ପାପ ଧୋଇବାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରଂପରା ତଥା ବିଶ୍ୱାସ ଏ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିରେ ଅଛି । ସେ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ । ଏଣୁ ସେ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ 'ଶକ୍ତି'ଙ୍କୁ ପାଖରେ ରଖିଛନ୍ତି । ମା' ସୁଭଦ୍ରା । ଦେବୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ । ବିମଳା ଆହୁରି ଅନେକ । ଏସବୁ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ମାତ୍ର । ରତ୍ନ ସିଂହାସନରେ ଶ୍ରୀଦେବୀ, ଭୂଦେବୀଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ନୀଳମାଧବଙ୍କ ସଂପର୍କ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଥାଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ନୀଳମାଧବ ବିଗ୍ରହ ନୁହେଁ । ଇତିହାସରେ ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନରେ ନୀଳମାଧବ ବିଗ୍ରହ ମିଳିବା କଥା ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ ।[୪୬] ତେବେ ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେବା ଓ ରତ୍ନ ସିଂହାସନରେ ବିରାଜିତ ହେବା ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ସପକ୍ଷରେ ଯାଏ । କାରଣ 'ନୀଳ-ମା-ଧବ'ର ଅର୍ଥ- 'କୃଷ୍ଣ/କଳା'- ମା'/ ସୃଷ୍ଟିକାରିଣୀ- ଧଳା/ ଜ୍ୟୋତି । ଏହା ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଜଗନ୍ନାଥ- ସୁଭଦ୍ରା ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ସୂଚିତ କରେ । ଏହା ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ମଧ୍ୟ କ୍ରମିକ ଚିତ୍ର ଅଟେ । ଶୂନ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟରୁ ଜନନୀ/ ପ୍ରଜନନ । ପ୍ରଜନନରୁ ଆଲୋକ-ଜଗତ୍ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଯୋଗମାୟା ସୃଷ୍ଟି ହେବା ସପକ୍ଷରେ ଯାଏ । ବୋଧିପ୍ରିୟ ଏହି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିଯାନ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ସାରଳା ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ 'ମହାବୌଦ୍ଧରୂପ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁ ହେବା ଓ ଭାସିବା, ଦାରୁରୁ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ହେବା, ନିଜ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପେଟିକା ରଖି 'ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ'ର ପ୍ରମାଣ ଦେବା, ଇହଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କରିବା ଓ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନେବା, ଦାରୁ/ ଶରୀର (ଉପଯୁକ୍ତ) ଚୟନ ଓ ସଂସ୍ଥାପନ ହେବା, ତହିଁର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଧି ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଘଟ-ଘଟାନ୍ତର ଓ ପୁନଃ ଘଟ ସଂସ୍ଥାପନ[୪୭] ଘଟ ଓ ପଟର ଏ ଖେଳ, ଏ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝାଇବା ହିଁ ଏ ରୂପର କାରଣ । ସେ ଅବତାର ହୁଅନ୍ତୁ ବା ଅବତାରୀ ହୁଅନ୍ତୁ, ସେ ଯେ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର- ନିରାକାର, ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ସାକାର ସ୍ୱରୂପ- ଏଥିରେ ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ନାହିଁ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନା ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଚେତନା ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ତା'ଛଡ଼ା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମାଦଳ ଅଂଶ ରହିବା କଥା ଥିବାରୁ କେତେକେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଏହି ଅପାଣି, ଅପାଦ, ଅଶ୍ରୁତି- ରୂପ ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି । ମାତ୍ର ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । 'ବ୍ରହ୍ମ' ବା 'ଆତ୍ମା' ଘଟରୁ ଘଟାନ୍ତର ହୋଇ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପନା ପାଇଁ, ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଅବବୋଧ ପାଇଁ, ସତ୍‌ର ପ୍ରଚାର, ଅକ୍ଷରର ପ୍ରସାର, ପ୍ରାଣତତ୍ତ୍ୱର ସରଳୀକରଣ ପାଇଁ, ସତ୍‌ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୂର୍ତ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରଯତ୍ନ ଥାଏ । ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ ଚିର କାର୍ଯ୍ୟଶୀଳ, ଚିନ୍ତାଶୀଳ । ସେ ସ୍ଥିର, ଅଚଳ ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ସଚଳ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରୂପ-ଯୂପ-ସ୍ତୁପାଦି ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ରହିଛି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଏ ରୂପ[୪୮] ଉପନିଷଦ ସାପେକ୍ଷ । ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ସାପେକ୍ଷ । ତେବେ ତାଙ୍କ ରଂଗ ମଧ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ବିଜ୍ଞାନର Light Theory ସାପେକ୍ଷ । Black is not a colour. କଳା ଅର୍ଥ କିଛି ହିଁ ନାହିଁ । 'କୃଷ୍ଣ' ନାମ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସେଇ ଭାବ । ତେବେ ତାହା ଥିଲା ଶରୀରୀ ଲୀଳା । ଜଗନ୍ନାଥ ପିଣ୍ଡୁଳା ଲୀଳା । ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପୀ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ । 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି- "ବ୍ରହ୍ମ ଏକାକ୍ଷର ସେ ଯେ ଆଗେ ନିରଞ୍ଜନ । ଦେହରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଆଗେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ । ଭକ୍ତଙ୍କ ଭାବରେ ଆପେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଅଲେଖ ଭବନୁ ଆସି ଦୃଶ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରୂପେ ।" ଡକ୍ଟର କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି ପଞ୍ଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱ ସାହିତ୍ୟର ଅବିରୋଧ ସମୀକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ।[୪୯]

ତା'ଛଡ଼ା 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' ନାମ ବଦଳରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମ ଦେବା ପଛରେ ଯଦି କୌଣସି କାରଣ ଥାଏ, ତେବେ ତାହା ହେଉଛି 'ଜଗନ୍ନୟତା' । ସେ ଜଗତ୍‌ର 'ଈଶ୍ୱର' । ସେ ଜଗତର ଅଧିପତି । ଏ ଜଗତ ରୂପୀ ଘରର ସେ ମାଲିକ । ଆମେ ଭଡ଼ାରେ ତାଙ୍କ ଘରେ ରହିବାକୁ ଆସିଛୁ । ଏଣୁ ସେ ଏ ରୂପେ ଆମର ମାଲିକ । ଏ ଘର, ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ସଂସାର, ଜଗତ୍ ଓ ଘଟ ତାଙ୍କର ଓ ପଟ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର । ତେଣୁ ତାଙ୍କର 'ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ' ନାମ ଯଥାର୍ଥ ଓ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାନୁସାରୀ । ସେହିପରି 'ଜଗନ୍ନାଥ' ପଛରେ 'ଶ୍ରୀ' ବସାଇବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ସେ ଶୂନ୍ୟ ଓ ସ୍ୱୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣତାରୁ ଯେତେ ବିୟୋଗ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିଁ ରହନ୍ତି । ସମୁଦ୍ରରୁ ଜଳ ବାଷ୍ପୀଭୂତ ହେବା, ନଦୀ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଓ ନଦୀମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇଁ, ଆକର୍ଷଣ ହେତୁ (ଚୁମ୍ବକୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ସାନ ଖଣ୍ଡଟି ବଡ଼ ଶକ୍ତପୁଞ୍ଜ ପାଖକୁ ଟାଣିହୋଇ ଆସିବା ଏବଂ ଏସବୁ ମଧ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ର ଶୂନ୍ୟ ବା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ନହେବା ପ୍ରଭୃତି ଏହି କଥାର ହିଁ ସୂଚକ ।[୫୦,୫୧] ଓଡ଼ିଶା ଏକ ଶବର ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ । ସୁତରାଂ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମରୁ ଶବରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜା ହୋଇଆସିଥିଲେ । କ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଓଡ଼ିଶା (ଉତ୍ତରଦେଶ)କୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ରାଜନୀତିକ ଦକ୍ଷତା ଅଧିକ ଥିବାରୁ ଏ ମାଟିରେ ସାବର ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ସମ୍ମିଳନୀ ଘଟିଛି । ପରେପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ମଧ୍ୟ ଗୃହୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । "ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଏହି ପବିତ୍ର ପୀଠରେ ନାନା ଧର୍ମମତର ପରୀକ୍ଷା ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏଠାରେ ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ଶାକ୍ତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ମତବାଦୀଗଣ ସ୍ୱୀୟ ଭାବାଦର୍ଶକୁ ଆରୋପ କରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ବୋଲି ଦାବି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ପ୍ରଥମେ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ପ୍ରତି ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ପୁରୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକ କୃପାସିନ୍ଧୁ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।[୫୨] ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିବାକୁଗଲେ ବ୍ରହ୍ମର ଲକ୍ଷଣ କଦାପି, କୁତ୍ରାପି ପରିତେଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏ ମର୍ମରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସାମ୍ୟ, ଏ ସଂସ୍କୃତିର ସାମ୍ୟ ଅନ୍ୟ ସହ ଦେଖାଯାଇପାରେ । କାରଣ ଯେକୌଣସି ସଂସ୍କୃତି ହେଉ ପଛକେ, ମୂଳତଃ ତାହା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶ ପାଇଁ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ସୂଚନା ଥାଉକି "ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶକୁ ସଂସ୍କୃତି କୁହାଯାଏ । ମାତ୍ର ଭୌତିକ ବିକାଶକୁ ସଭ୍ୟତା କୁହାଯାଏ ।"[୫୩] ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମ, ନାମ ଓ କ୍ରିୟାକର୍ମାଦିରୁ ଆମେ ବ୍ରହ୍ମବାଦରେ ଇଂଗିତ ହିଁ ପାଇଥାଉଁ ।

ଅନ୍ୟ ଏକ ଯୁକ୍ତି । ବେଦର ସ୍ଥଳେ ଲେଖାଯାଇଛି- ସିନ୍ଧୁରେ ଯେଉଁ ଦାରୁ ପ୍ଲାବିତ ହୁଏ ତଥା ଭାସେ, ସେହି ଅପୌରୁଷେୟ, ସେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଓ ତାଙ୍କ ପୀଠ ହିଁ ପରମସ୍ଥଳୀ, ପରମପୀଠ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୀଠ ।[୫୪] କିନ୍ତୁ ବେଦରେ ଭାରତର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୀଠ ମାନଙ୍କର ନାମ ନେଲାବେଳେ ଏହି ଧାମର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପୁଣି କଳିଙ୍ଗ ଦେଶକୁ ଆସିଲେ ପାପ-ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ କରିବାକୁ ହୁଏ, ଇତ୍ୟାଦି କଥା କୁହାଯାଇଛି ।[୫୫] କିନ୍ତୁ ମହାଭାରତ କାଳ ବେଳକୁ କଥା ବଦଳି ଗଲାଣି । 'ମହାଭାରତ'ର ବନପର୍ବରେ ଲୋମଶ ଋଷି ବୈତରଣୀ କୂଳସ୍ଥ ବିରଜାପୀଠ ଓ ସମୁଦ୍ର କୂଳରୁ ଅନ୍ୟତମ ପବିତ୍ର ପୀଠ କଥା କହିଛନ୍ତି ।[୫୬] ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଥିବା "ବେଦୀରୂପାସ୍ଥିତାବଭୌ ମଧ୍ୟସ୍ଥ 'ବେଦୀ'କୁ 'ରତ୍ନବେଦୀ' ବୋଲି କେହିକେହି କହନ୍ତି । ତେବେ ଏକଥା ମୂଳେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହାଭାରତ ଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେଣି । ତା'ଛଡ଼ା ବେଦରେ ଉତ୍କଳ/ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶକୁ ଆସିବା ଦ୍ୱାରା ପାପ ହେବାକଥା କୁହାଯିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ଏହା ହୋଇପାରେ ଯେ, ଉତ୍ତରଦେଶ ସେକାଳରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଥିଲା ଓ ବେଦାଦି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର କୃତି । ତେବେ ସମନ୍ୱୟ କ୍ରମେ ଧୀରେଧୀରେ ଏ ଧାମ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । ଐତିହାସିକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାକ୍ ମହାଭାରତ କାଳର ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।[୫୭] ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅସ୍ମିତାକୁ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀ ହିଁ ସେଇ ପୀଠ ବୋଲି କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ଓ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । Legends of Jagannath Puri (1981) ରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭାବବିହ୍ୱଳ ଚିତ୍ତରେ ଦାବି କରିଛନ୍ତି ଯେ, ପୁରୀ ପୀଠ ସବୁ ଯୁଗରେ ବିଦ୍ୟମାନ ।[୫୮] 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ଓ 'ପଦ୍ମପୁରାଣ'ରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମଟି ରହିଛି । ଭାରତବର୍ଷରେ ଇତିହାସ ରଚନାର

ପରଂପରା ବଡ଼ ଦୁର୍ବଳ । ଏଣୁ ପୁରାଣ ମାନଙ୍କରୁ ଇତିହାସକୁ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ । ଏହା ଆପତଃ ଭରସାଯୋଗ୍ୟ ଉତ୍ସ ମଧ୍ୟ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ 'ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ'ରେ 'ବିମଳା ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' କ୍ଷେତ୍ର କଥା କୁହାଯାଇଛି ।[୫୯] ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ 'ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ'ରେ ସମୁଦ୍ରକୂଳର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୀଠ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିବା ସାଙ୍ଗରେ ଏଠାକାର ମହାପ୍ରସାଦରେ ଭେଦାଭେଦ ନାହିଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।[୬୦] ଏହା ଏକ ବିଷ୍ଣୁକ୍ଷେତ୍ର । ପଦ୍ମପୁରାଣ, ଭବିଷ୍ୟପୁରାଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସାମର୍ଥନିକ ଭଂଗୀରେ ରହିଛି । ମହାପ୍ରସାଦରେ ଜାତିଭେଦହୀନତା ବୋଧହୁଏ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ନାସାକୁଂଚନର କାରଣ ହୋଇଥାଇପାରେ । 'କୂର୍ମପୁରାଣ', 'ତନ୍ତ୍ରଯାମଳ' ଏବଂ 'ରୁଦ୍ରଯାମଳ'୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମ ଘୋଷିତ ହୋଇଛି ।[୬୧] ପୁଣି ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ 'ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ'ରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣିତ ।[୬୨] ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କଲେଣି । ତେବେ ମୂଳକଥାଟା ହେଲା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ନିରୂପଣ କରିବା ନୁହେଁ, ତାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ନିରୂପଣ କରିବା । ଯଦି ସେ ପ୍ରାଚୀନ ଥିଲେ ଓ ପରିଚିତ ଥିଲେ ତେବେ ଅନ୍ୟେ ତାଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ କହିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ୱେଷଣରେ ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ତେବେ ମୂଳକଥାଟା ହେଲା ବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବବିଧ ଲକ୍ଷଣ ଜାଣି ସାରିବାପରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହ ଅଭେଦ କରାଯାଇପାରେ । ଅନେକ ଗୁଣରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଠାରେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ରହିଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ବ୍ରହ୍ମରୂପୀ, ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ, ସ୍ୱୟଂବ୍ରହ୍ମ ।

ଭଗବତ୍‌ଙ୍କର ବିଗ୍ରହ (Divine person) ଓ ସ୍ୱରୂପ (Divine Essence) ହେଉଛି ଏକ । ଆନନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସୂଚେଇବା ପାଇଁ ପ୍ରତୀକ ବା ଶବ୍ଦ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମତାକୁ ବିଗ୍ରହ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ବିଗ୍ରହ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ।[୬୩] ଘନ ଶବ୍ଦ ମୂର୍ତ୍ତି/ମୂର୍ତ୍ତ ଭାବନା[୬୪]କୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରେ । ତେଣୁ ଉପାସ୍ୟକୁ ଅମୂର୍ତ୍ତ ନକହି 'ମୂର୍ତ୍ତ' କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ମୂର୍ତ୍ତି ପବିତ୍ର । ଏହା ମନୁଷ୍ୟ ପରି ସ୍ଥୁଳ ବା ଐନ୍ଦ୍ରିୟ ମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ ।[୬୫] ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଜଡ଼ । କିନ୍ତୁ ସେ ଅପ୍ରାକୃତ ହେଲେ ହେଁ ଅପ୍ରାକୃତ ବିଗ୍ରହର ଅଧିକାରୀ ନୁହଁନ୍ତି । ଏହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦରଗଡ଼ା ଦାରୁ-ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବେଶ୍ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥାଏ ।

ପୁଣି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି/ ଦେବଦେବୀ ପ୍ରସ୍ତର ବା ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବେଳେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁ ନିର୍ମିତ । ଏଥିରୁ Biological science ର ତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇପାରେ । ବୃକ୍ଷ ଜୀବ ଅଟେ । ଜୀବର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଘଟ ପଞ୍ଚଭୂତରେ ଲୀନ ହେବା ଯାହା ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ସେୟା । କେବଳ ଲୋକଙ୍କ ସାକାର ମୂର୍ତ୍ତି ଚେତନା ହେତୁ ନିମ୍ବକାଷ୍ଠ (Resistive to pests) ରୁ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ହେଉଛି । ସେ ପୁଣି କଳା ରଙ୍ଗର । ତେବେ ନବକଳେବର ଚେତନାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଆହୁରି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । ଗୋଟିଏ ଘଟ ମାଟିରେ ମିଶିବା ଓ ଅନ୍ୟ ଏକ ଘଟ ପୁନଃ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେବା ତଥା ତା'ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ/ଆତ୍ମା ପ୍ରବେଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜୀବନ୍ତ ହେବା ପୁନଃ ଜୀବଚକ୍ର ଲୀଳା କଥାକୁ ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଥାଏ । ଏହାହିଁ ତ ବ୍ରହ୍ମର ଅସ୍ମିତା ସ୍ୱୀକାର ! ଏହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ । ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜେ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇ, ନିରାକାର-ନିର୍ଗୁଣ ହୋଇ ସାକାର ରୂପ ଧରି 'ନିରାକାର-ସାକାର' ରୂପରେ ନିଜେ ଦାରୁ ଚୟନ କରି (ଯେହେତୁ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ, ତେଣୁ ନିଜେ ନିଜର ଶରୀର ଚୟନ କ୍ଷମତା ତାଙ୍କର ରହିଛି) ଉପଯୁକ୍ତ ଦିନ-କାଳ ପାତ୍ରରେ, ଉପଯୁକ୍ତ ଦାରୁରେ, ଉପଯୁକ୍ତ ପାତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପାତାଳୀ ହେବାପରେ, ସମାଧି ପରେ ପୁନଃ ଲୀଳା ପାଇଁ ନବକଳେବର ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଏହା ମଣିଷର ଜୀବନଚକ୍ର ନିମିତ୍ତ । ଧର୍ମର ମାନେ ଆଉ କ'ଣ କି? ସଂସ୍କୃତିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଆଉ କ'ଣ ? କାହାପାଇଁ ଏସବୁ ? ସବୁ ଜୀବନ ପାଇଁ । ଏଣୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏଇ ରହସ୍ୟମୟ ଲୀଳା । ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଆଜିଯାଏ ରହସ୍ୟମୟତା ମଧ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜିତ । ତାଙ୍କର ଅନେକ ତତ୍ତ୍ୱ, ଅନେକ ରୂପ, ଭଣ୍ଡାର, ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ଓ ଅନ୍ୟାଦି ବିଭାବ ରହସ୍ୟମୟ । ଏଣୁ ଏ ସୂତ୍ରରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ।[୬୬] ନବକଳେବରରେ ନୃସିଂହ ମନ୍ତ୍ରର କାରଣ ବିବର୍ତ୍ତନ ଗତ ସତ୍ୟ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ଓ Genesis Theory / ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସାପେକ୍ଷ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ସେହିପରି ଯୋଡ଼ ଆଷାଢ଼କୁ ଅଶୁଭ 'ମଳମାସ' କୁହାଯାଇଥିବାରୁ ଏହାକୁ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାସ' କହିବା 'କଳିଙ୍ଗ'କୁ ଚଣ୍ଡାଳ ଦେଶ/

ଅଶୌଚ ପୀଠ କହିବା ଓ ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୀଠ ନାମ ବହିବା କଥା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତିକୁ ଆହୁରି ସୁଦୃଢ଼ କରେ । ଦେବୀଙ୍କ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ, ମଙ୍ଗଳା, ବିମଳା, ବାସେଳୀ, କମଳାଙ୍କ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବରେ ପୁନର୍ଜନ୍ମ / ପ୍ରଜନନ କ୍ରିୟାରେ ନାରୀର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଆଉ ବୁଝାଇ ନାହିଁ ତ ? ଏକଥା ଅନୁଧ୍ୟାନଯୋଗ୍ୟ । ୧୦୮ ସ୍ୱପ୍ନାବତୀ ମନ୍ତ୍ର ଜପ, ବିଗ୍ରହ ଉପଯୋଗୀ ଉପଯୁକ୍ତ ଦାରୁଚୟନ, ଦାରୁ ବୃକ୍ଷଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞାମାଳ, ଯଜ୍ଞମଣ୍ଡପ ନିର୍ମାଣ ଓ ଅଙ୍କୁରାରୋପଣ, ମଙ୍ଗଳା, ମାଧବ ଓ ଯଜ୍ଞ ନୃସିଂହ କ୍ରିୟା (Theory of Genesis), ନୃସିଂହ ମନ୍ତ୍ରର ଜପ, ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରେ ଶାୟିତା ମା' ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଯଜ୍ଞକର୍ମ କଳସରେ ଆହୂତି, ଯଜ୍ଞର ପୂର୍ଣ୍ଣାହୂତିକାଳୀନ କୁଷ୍ମାଣ୍ଡବଳି, ଦାରୁବୃକ୍ଷରେ ଓଲଟ ମନୁଷ୍ୟ ଚିତ୍ର, ଘିଅ-ମହୁବୋଳା ସୁନା-ରୂପା ଓ ଲୁହା କୁରାଢ଼ି (Nutrients), ସୁନାମୁଦି, ମତ୍ସ୍ୟକୁଣ୍ଡଳ, ଅନ୍ତର୍ଯାଗ ଓ ପଟବ୍ରହ୍ମ ପୂଜା, ତାରାବଳି ତତ୍ତ୍ୱ, ଚକ୍ରାବ୍ଜ ମଣ୍ଡଳରେ କଳେବର ନୃସିଂହ (Evolution) ଘଟପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପାତାଳୀ ପର୍ବରେ ବିବିଧ ବିଶିଷ୍ଟ କ୍ରିୟା ଯଥା- ଓଲଟ ଶୁଆ, (ଜୀବ ପରମର ଗମନାଗମନ) ତଥା ମହାଣସର ଓ ସପ୍ତାବରଣ, ନବଯୌବନ ଦର୍ଶନ ଓ ନେତ୍ରୋତ୍ସବ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ମଣିଷର ଜନ୍ମ[୬୭] ଓ ମୃତ୍ୟୁ ତଥା ଜନ୍ମ ପ୍ରକ୍ରିୟା, ଗର୍ଭସ୍ଥ (Development, Gestration), ଶିଶୁର ଜନ୍ମ ଆଦି ସବୁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଏଥିରେ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ନିଜେ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଏହାକୁ ନିଜେ ଚୟନ କରନ୍ତି ସତ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସବୁ କରନ୍ତି ଅନ୍ୟମାନେ, ବିଧିମତେ । "ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳେ ଦେହ ବହି, ଦେବତା ହୋଇଲେ ମରଇ ।" କଥା ବାସ୍ତବରେ ଏଠାରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ।

ବ୍ରହ୍ମ ଷୋଳକଳାଯୁକ୍ତ ବୋଲି ବେଦ କହିଲା ବେଳେ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ ଦିବାକର ଦାସ କହନ୍ତି- "ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଷୋଳକଳା, ତହୁଁ କଳାଏ ନନ୍ଦବଳା ।" ତେବେ ନନ୍ଦବଳା କଥା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ । ତାହା ଶାରିରୀକ ରୂପ । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଶୂନ୍ୟ ରୂପ । ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି- 'କଳାକେ ଷୋଳକଳା କରି ଗୋପେ ବିହରେ ନରହରି ।' ଦୀନକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା କହନ୍ତି ।[୬୮] ଦେବେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି କହନ୍ତି- ସେ ଅଂଶୀ ଓ ଅବତାରୀ ।[୬୯] ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ରସ ଓ ରହସ୍ୟର ସ୍ନିଗ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ[୭୦] ଅଟେ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ । ସେ ବିଶ୍ୱଭ୍ରାତୃତ୍ୱ, ଏକତା, ଶାନ୍ତି, ଶୂନ୍ୟତା, ପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଉଚ୍ଚ ଭାବନା, ବିନ୍ଦୁ ମଧ୍ୟେ ସିନ୍ଧୁର ଭାବନା, ମୈତ୍ରୀ, ଦୁଃଖହୀନତା, ଅମୃତ ଅନୁଭବ, ଅମୂର୍ତ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି, ସ୍ନେହ, ସଂପ୍ରୀତି ଓ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟର ପ୍ରତୀକ । ସେ ପରମ । ଏ ସଂସ୍କୃତି ଅକ୍ଷରାମୂର୍ତ୍ତ ଚେତନାର ବାର୍ତ୍ତାବହ । ଏଣୁ ବ୍ରହ୍ମର ସତ୍ୟତା ଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନତା (Omripresent) ଗୁଣଟି ଉପରେ ଧ୍ୟାନ ଦେଲେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' 'ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ' ହୋଇ 'ବ୍ରହ୍ମ'- 'ମୂର୍ତ୍ତ ରୂପ'ରେ 'ପ୍ରବେଶ' ପୂର୍ବକ 'ଜୀବ-ପରମ' ସଂଯୋଗ କ୍ରମେ ଜଗତର ନାଥ 'ପରଂବ୍ରହ୍ମ' ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇପାରିବେ । ସେ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷ । ସେହିଁ ମୃତ୍ୟୁ । ଏଣୁ ମରଣରୁ ତଥା ଜନ୍ମ-ମରଣ ଚକ୍ରରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଯାଇ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାଇବା ଅର୍ଥ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଲୀନ ହେବା, ମୃତ୍ୟୁରେ ଅମୃତରେ ବିଲୀନ ହେବା । ଏହିପରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଚେତନା ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ଅମୃତ ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । "ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ ଅକ୍ଷର ସ୍ୱରୂପ" ॥

ପୃଷ୍ଠଟୀକା :

୧. ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ-ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଅଟେ । ଏହାହିଁ 'ବ୍ରହ୍ମ'ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଅର୍ଥ । 'ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟ'ରେ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି- "ଅସ୍ତିତାବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧ ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବଂ, ସର୍ବଜ୍ଞଂ, ସର୍ବଶକ୍ତି ସମନ୍ୱିତ୍ୱମ୍, ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟ ହି ବ୍ୟୁତ୍ପାଦ୍ୟମାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ତ୍ୱାଦୟୋଽର୍ଥାଃ- ପ୍ରତୀୟନ୍ତେ, ବୃହତେର୍ଧାତୋରର୍ଥାନୁଗମାତ୍ ।"

(୧-୧-୧) ।

୨. ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ନିଜର ଅଦ୍ୱୈତ ତତ୍ତ୍ୱ ମୀମାଂସାର ସାର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି-

"ଶ୍ଳୋକାର୍ଦ୍ଧେନ ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟାମି ଯଦୁକ୍ତଂ ଗ୍ରନ୍ଥକୋଟିଭିଃ,

ବ୍ରହ୍ମସତ୍ୟଂ ଜଗନ୍ମିଥ୍ୟା ଜୀବୋ ବ୍ରହ୍ମୈବ ନାପରଃ ।".

୩. ଯଜୁର୍ବେଦ (୩୨/୧)ରେ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ତଦେବାଗ୍ନି ସ୍ତଦାଦିତ ସ୍ତଦ୍ୱାୟୁଦସ୍ତଦୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା

ତଦେବଶୁକ୍ରଂ ତଦବ୍ରହ୍ମ ତା ଅପଃ ସ ପ୍ରଜାପତିଃ ।"

ଋକ୍‌ବେଦ (୮/୬/୪୧)ରେ ବ୍ରହ୍ମର ଏକଚ୍ଛତ୍ରବାଦିତାକୁ

ପ୍ରତିଫଳିତ କରି କୁହାଯାଇଛି- "ଋଷିର୍ହି ପୂର୍ବଜା ଅସ୍ୟେକ ଈଶାନ ଓଜସା, ଇନ୍ଦ୍ର ଚୋସ୍କୁୟସେବସୁ ।" ଅଥବା "ଭୂରେରୀଶାନଃ" (ଋକ୍‌ବେଦ- ୧/୬୧/୧୫), "ଈଶାନ ଓଜସା" (ଋକ୍ ୮/୪୦/୫) । ତା'ଛଡ଼ା ଋକ୍‌ବେଦର ୬/୨୧/୮, ଅଥର୍ବ ୨୦/୨୨୧/୧, ର.ସଂ. ୮/୧/୨୦, ୮/୪୬, ୬/୫୩/୧, ୮/୮୧/୪, ତୈତ୍ତି. ସଂ. ୨/୪/ ୧୪/୨ ର. ସଂ. ୨/୧୭/୪ ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ତ୍ରରେ ଈଶ୍ୱର/ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପରମ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଶାସକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ପରମତତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ଜଗତ ଯଜୁର୍ବେଦ (୪୦ ଅଧ୍ୟାୟ) 'ଈଶାବାସ୍ୟୋପନିଷଦ୍'ରେ 'ଈଶାବାସ୍ୟମିଦଂ ଜଗତ ଯତ୍‌କିଂଚିତ୍ ଜଗତ୍ୟା' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ବେଦ ସଂହିତାରେ ଆହୁରି କୁହାଯାଇଛି- ବ୍ରହ୍ମ, ପରମତତ୍ତ୍ୱର ସର୍ବଦିଗ ବ୍ୟାପ୍ତି, ସର୍ବାଦ୍ୟତା, ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ, ସର୍ବସୃଷ୍ଟି କାରଣ, ସର୍ବଶରୀର ପ୍ରକାଶିତ, ସର୍ବସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବତମ, ସର୍ବକାରାଣାଦି ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ଏଷୋ ହ ଦେବଃ ପ୍ରଦିଶୋଽନୁ ସର୍ବାଃ
ପୂର୍ବୋ ହ ଜାତଃ ସ ଉଗର୍ଭେ ଅନ୍ତଃ ।
ଏବ ସ ଜାତଃ ସଜନିଷ୍ୟମାଣଃ
ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଜନାସ୍ତି ସର୍ବତୋମୁଖଃ ।"

୪. ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ କହିଛନ୍ତି- "ସର୍ବସ୍ୟ ଆତ୍ମାଦ୍ୱାତ୍ ଚ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତିତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ ।" 'ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍'ରେ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି,
ଯତ୍ ପ୍ରୟନ୍ତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି ତଦ୍ ବିଜିଜ୍ଞାସସ୍ୱ ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମେତି ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଠାରୁ ଏହି ସମସ୍ତ ଭୂତ ପଦାର୍ଥ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପତ୍ତି ଲାଭ କରି ଜୀବିତ ରହନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାମଧ୍ୟରେ ପରିଶେଷରେ ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି ସେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ତାହାରି ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

୫. 'ଗୀତାଭାଷ୍ୟ'ରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଆହୁରି ସ୍ଥଳେ କହିଛନ୍ତି- "ଯଦ୍ ବିଷୟା ବୁଦ୍ଧିଃ ନ ବ୍ୟଭିଚରତି ତତ୍‌ସତ୍, ଯଦ୍ ବିଷୟା ବୁଦ୍ଧିଃ ବ୍ୟଭିଚରତି ତତ୍ ଅସତ୍ ।" ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ସ୍ଥଳେ କୁହାଯାଇଛି-

"ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ୱପ୍ନୋଽୟଂ ଅଖିଳଂ ଜଗତ୍
ଈଷାଜୀବ ରୂପେଣ ଚେତନା ଚେତନା-ତ୍ମକମ୍ ।"

ଈଶ୍ୱର ସବୁ ଭୂତରେ ଅଛନ୍ତି, ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ନିଦ୍ରାରେ ସ୍ୱପ୍ନ ସତ୍ୟ ପରି ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ନିଦ୍ରାଭଙ୍ଗ ହେଲେ ସ୍ୱପ୍ନ ସତ କି ମିଛ ଜଣାପଡ଼ିଲା ପରି ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଅଜ୍ଞାନ ନିଦ୍ରାରୁ ମଣିଷ ଉଠିଲେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପାଇବ । କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ।

ଗୀତାରେ ଈଶ୍ୱର କହୁଛନ୍ତି- "ଅହଂ ଆତ୍ମା ଗୁଡ଼ାକେଶୀ ସର୍ବଭୂତାଶ୍ରୟ ସ୍ଥିତଃ", "ମଦାତ୍ମା ସର୍ବଭୂତାତ୍ମା" ବା "ଈଶ୍ୱର ସର୍ବଭୂତାନାଂ ହୃଦ୍ଦେଶେଽର୍ଜୁନ ତିଷ୍ଠତି" କହିବା ସହିତ ଶେଷରେ କହନ୍ତି- "ବୀଜମାଂ ସର୍ବଭୂତାନାଂ ବିଦ୍ଧିପାର୍ଥ ସନାତନଂ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଶାଶ୍ୱତ, ସନାତନ ବୀଜ । ଏହି ମଞ୍ଜି ସର୍ବଭୂତ ମଧ୍ୟରେ ଥାଏ ।

୬. ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କହିଛନ୍ତି- "ସତ୍ୟଶବ୍ଦେନ ବ୍ରହ୍ମ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ନ ତୁ ଉଚ୍ୟତେ ।" କାରଣ ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟ, ଅପରଟି ଅସତ୍ୟ, ମାୟା । ମାୟାକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର 'ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶକ୍ତି', "ଅବ୍ୟକ୍ତ', 'ଅବିଦ୍ୟା' ପ୍ରଭୃତି କହି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି । ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣିରେ ଶଙ୍କର ମାୟାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହନ୍ତି- "ଅବ୍ୟକ୍ତ ନାମ୍ନୀ ପରମେଶ ଶକ୍ତିର ନାଦ୍ୟବିଦ୍ୟା ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକାପରା, କାର୍ଯ୍ୟାନୁମେୟା ସୁଧିୟୈବ ମାୟା ଯୟା ଜଗତ୍ ସର୍ବମିଦଂ ପ୍ରସୂୟତେ ।" ଏଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ । ଜଗତ୍, ମାୟାଦି ଆଂଶିକ ସତ ବା ମିଥ୍ୟା ଅଟେ ।

ଋକ୍‌ବେଦରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ମାୟା ବାଂ ମିତ୍ରା ବରୁଣା ଦିବିଶ୍ରିତା,
ସୂର୍ଯ୍ୟୋଜ୍ୟୋତି ଶ୍ଚରତି ଚିତ୍ରମାୟୁଧମ୍ ।
ତାମଭ୍ରେଣ ବୃଷ୍ଟ୍ୟା ଗୁହସ୍ତୋ ଦିବି,
ପର୍ଜନ୍ୟ ଦ୍ରପ୍‌ସା ମଧୁମନ୍ତ ଇରତେ ।"

(ଋକ୍-୫-୬୩-୪)

ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତରଉପନିଷଦ୍ ମାୟାର ବେଶ୍ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- "ମାୟାଂତୁ ପ୍ରକୃତିଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ ମାୟିନଂତୁ ମହେଶ୍ୱରମ୍ ।" ବା "ଅସ୍ମାନ୍ ମାୟୀ ସୃଜେତ୍ ବିଶ୍ୱମେତତ୍- ତସ୍ମିଂଶ୍ଚାନ୍ୟୋମାୟୟାସଂନିରୁଦ୍ଧଃ ।"

ଏଣୁ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜଗତ୍‌ର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ ।

୭. "ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମିଦଂ ସର୍ବଂ, ତସ୍ୟୋପବ୍ୟାଖ୍ୟାନମ୍- ଭୂତଂ ଭବଦ୍- ଭବିଷ୍ୟଦିତି ସର୍ବମୋଙ୍କାର ଏବ, ଯଚ୍ଚାନ୍ୟତ୍ ତ୍ରିକାଲାତୀତଂ ତଦପ୍ୟୋଙ୍କାର ଏବ ।

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର-୧)

"ସର୍ବଂ ହେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ, ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ, ସୋଽମୋତ୍ମା ଚତୁଷ୍ପାତ୍ ।" (ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର-୨)

"ଜାଗରିତ ସ୍ଥାନୋ ବହିଃପ୍ରଜ୍ଞଃ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଏକୋନବିଂଶତି ମୁଖଃ ସ୍ଥୁଲଭୁଗ୍ ବୈଶ୍ୱାନରଃ ପ୍ରଥମଃ ପାଦଃ ।"

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ- ମନ୍ତ୍ର-୩)

"ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନୋଽନ୍ତଃପ୍ରଜ୍ଞଃ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଏକୋନିବିଂଶତି ମୁଖଃ ପ୍ରବିବିକ୍ତଭୁକ୍ ତୈଜସୋ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦଃ ।"

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ- ମନ୍ତ୍ର-୪)

"ଯତ୍ର ସୁପ୍ତୋ ନ କଞ୍ଚନ କାମଂ କାମୟତେ, ନ କଞ୍ଚନ ସ୍ୱପ୍ନଂ ପଶ୍ୟତି, ତତ୍ ସୁଷୁପ୍ତମ୍ । ସୁଷୁପ୍ତ ସ୍ଥାନ ଏକୀଭୂତଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନ ଏବାନନ୍ଦ ମୟୋହ୍ୟାନନ୍ଦଭୁକ୍ ଚେତୋମୁଖଃ ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ତୃତୀୟ ପାଦଃ ।" (ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର-୫)

"ଜାଗରିତ ସ୍ଥନୋ ବୈଶ୍ୱାନରୋଽକାରଃ ପ୍ରଥମା ମାତ୍ରପ୍ତେରାଦିମତ୍ତ୍ୱାଦ୍‌ବା, ଆପ୍ନୋତି ହ ବୈ ସର୍ବାନଂ କାମନାଦିଶ୍ଚ ଭବତି, ସ ଏବଂ ବେଦ ।"

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର-୯)

"ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନ ତୈଜସ ଉକାରୋ ଦ୍ୱିତୀୟା ମାତ୍ରୋତ୍‌କର୍ଷାଦୁଭୟତ୍ୱାଦ୍‌ବା ଉତ୍‌କର୍ଷତି ହ ବୈ ଜ୍ଞାନସନ୍ତତିଂ ସମାନଶ୍ଚଭବତି, ସ ଏବଂ ବେଦ ।"

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର ୧୦)

"ସୁଷୁପ୍ତ ସ୍ଥାନଃ ପ୍ରାଜ୍ଞୋ ମକାରସ୍ତୃତୀୟା ମାତ୍ରାମିତେରପୀତେର୍ବା,

ମିନୋତି ହ ବା ଇଦଂ ସର୍ବମପୀତିଶ୍ଚ ଭବତି, ସ ଏବଂ ବେଦ ।" (ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ମନ୍ତ୍ର-୧୧)

୮. "ନାନ୍ତଃପ୍ରଜ୍ଞଂ ନ ବହିଃପ୍ରଜ୍ଞଂ ନୋଭୟତଃ ପ୍ରଜ୍ଞଂ ନ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନଂ ନ ପ୍ରଜ୍ଞଂ ନାପ୍ରଜ୍ଞମ୍ । ଅଦୃଶ୍ୟମଂ, ଅବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟମଂ, ଅଗ୍ରାହ୍ୟମଂ, ଅଲକ୍ଷଣମଂ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟମଂ, ଅବ୍ୟପଦେଶ୍ୟମ୍, ଏକାତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ସାରଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୋପଶମଂ ଶାନ୍ତଂ ଶିବମଦ୍ୱୈତଂ ଚତୁର୍ଥଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ସ ଆତ୍ମା । ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ ।" (ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ- ୭ମ ମନ୍ତ୍ର)

ପୁଣି 'ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍'ର ଦ୍ୱାଦଶ ମନ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଚତୁର୍ଥପାଦ ବା ଆତ୍ମାର ଚତୁର୍ଥୀ/ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବସ୍ଥା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା- "ଅମାତ୍ର ଚତୁର୍ଥୋଽବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟଃ ପ୍ରପଞ୍ଚୋପଶମଃ ଶିବୋଽଦ୍ୱୈତ ଏବମୋଙ୍କାର ଆତ୍ମୈବ । ସଂବିଶତ୍ୟାତ୍ମନାତ୍ମାନଂ ସ ଏବଂ ବେଦ, ସ ଏବଂ ବେଦ ।"

'ବେଦାନ୍ତସାର'ରେ ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି- "ଯଦନୁପହିତଂ ଚୈତନ୍ୟଂ ତତ୍ ତୁରୀୟମ୍ ।" (ଦ୍ୱାଦଶ ମନ୍ତ୍ର)

୯. "ଏଷ ସର୍ବେଶ୍ୱର ଏଷ ସର୍ବଜ୍ଞ ଏଷୋଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟେଷ ଯୋନିଃ ସର୍ବସ୍ୟ, ପ୍ରଭବାପ୍ୟୟୌ ହି ଭୂତାନାମ୍ ।"

(ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ- ଷଷ୍ଠ ମନ୍ତ୍ର)

୧୦. "ସର୍ବଂ ହ୍ୟେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ, ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ, ସୋଽୟମାତ୍ମା ଚତୁଷ୍ପାତ୍ ।" (ମାଣ୍ଡୂକ୍ୟ- ୨ୟ ମନ୍ତ୍ର)

ଏହି ତୁରୀୟ ଆତ୍ମା ହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ୱୟଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ, ନିରବ, ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସେ ପୁଣି ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ । ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ପୂର୍ଣ୍ଣମିଦଃ ପୂର୍ଣ୍ଣମିଦଂ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣମୁଦଚ୍ୟତେ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମାଦାୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମେବାବିଶିଷ୍ୟତେ ।"

ସୂଚନା ଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଏହି ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥା ହିଁ ଉତ୍ତରଣ ଅବସ୍ଥା ।

୧୧. "ଅନାଦିମାୟୟା ସୁପ୍ତୋ ଯଦା ଜୀବଃ ପ୍ରବୁଧ୍ୟତେ ।

ଅଜମନିଦ୍ରମସ୍ୱପ୍ନମଦୈତଂ ବୁଧ୍ୟତେ ତଦା ॥"

(ଗୌଡ଼ପାଦକାରିକା ୧/୧୬)

'ଗୌଡ଼ପାଦକାରିକା'ରେ ଆହୁରି କୁହାଯାଇଛି-

"କଳ୍ପୟତ୍ୟାତ୍ମନାତ୍ମାନମାତ୍ମା ଦେବଃ ସ୍ୱମାୟୟା ।

ସ ଏବ ବୁଧ୍ୟତେ ଭେଦାନିତି ବେଦାନ୍ତ ନିଶ୍ଚୟଃ ॥"

(୨/୧୨)

ଆଗମ ପ୍ରକରଣ ଓ ବୈତଥ ପ୍ରକରଣଗତ ଜ୍ଞାନ ଏହି

ଅବସ୍ଥାରେ ଆସିଥାଏ । ସେ ସତ୍ୟାସତ୍ୟ, ମିଥ୍ୟାମିଥ୍ୟା ଜାଣିପାରେ । ଗୌଡ଼ପାଦକାରିକାରେ 'ଅଜାତିବାଦ'ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପୂର୍ବକ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କୁହାଯାଇଛି ଯେ-

"ସ୍ୱତୋ ବା ପରତୋ ବାପି ନ କିଞ୍ଚିଦ୍-ବସ୍ତୁ ଜାୟତେ ।
ସଦ ସତ୍ ସଦସଦ୍ ବାପି ନ କିଞ୍ଚିତ୍ ବସ୍ତୁ ଜାୟତେ ॥"

(୪/୨୨)

କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାବଦରେ ସେଥିପାଇଁ 'ଗୌଡ଼ପାଦକାରିକା'ରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ନାସ୍ତ୍ୟ ସଦ୍ଧେତୁକମ ସତ୍ସଦସଦ୍ଧେତୁକଂ ତଥା ।
ସଚ୍ଚ ସଦ୍ଧେତୁକଂ ନାସ୍ତି ସଦ୍ଧେତୁକମସତ୍ କୁତଃ ?"

(୪/୪୦)

ଅସ୍ତି ନାସ୍ତିର ପ୍ରହେଳିକା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଭଗବତ୍, ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥିତିକୁ ବିଲକ୍ଷଣ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ କରି 'ଗୌଡ଼ପାଦକାରିକା'ରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ଅସ୍ତିନାସ୍ତ୍ୟସ୍ତି ନାସ୍ତୀତି ନାସ୍ତି ନାସ୍ତୀତି ବା ପୁନଃ ।
ଚଳସ୍ଥିରୋ ଭୟାଭାବୈରାବୃଣୋତ୍ୟେବ ବାଳିଶଃ ।"

(୪/୮୬)

୧୨. ସରସ୍ୱତୀ, ଶ୍ରୀ ମହାମେଧାନନ୍ଦନାଥ: 'ଶ୍ରୀମୁଖ'- ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍- ସଂପା/ଅନୁବାଦ- ସତ୍ୟାନନ୍ଦ ଚଂପତିରାୟ- ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ- ୨୦୦୧- ବିଦ୍ୟାପୁରୀ- କଟକ-୨- ପୃଷ୍ଠା-୧୯ ।

୧୩. "ଯଥା ସୁଦୀପ୍ତାଦ୍ ପାବକାଦ୍ ବିସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗା ସହସ୍ରଶଃ ପ୍ରଭବନ୍ତେ ସ୍ୱରୂପଃ ।" (ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍)

ଆହୁରି ମୁଣ୍ଡକଉପନିଷଦ୍‌ରେ କୁହାଯାଇଛି-

"ଯଥୋର୍ଣ୍ଣନାଭିଃ ସୃଜତେ ଗୃହଣତେ ଚ ।"

ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କୁହାଯାଇଛି- "ଦେବାଦିବଦପି ଲୋକେ ।" ପ୍ରଭୃତି କଥା । ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ସର୍ବ ଉପାଦାନର କାରଣ ହିଁ କୁହାଯାଇଛି ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟର ଯୁକ୍ତି ଓ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସଂପର୍କରେ ପରିଶେଷରେ କହିଛନ୍ତି-

"ଅତ ଆଗମବଶେନାଗମାନୁସାରି ତର୍କବଶେନ ଚ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତିଶ୍ଚେତି ସ୍ଥିତଂ ।"

(ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟ)

୧୪. "ସେୟଂ ଦେବତୈକ୍ଷତ ହନ୍ତାହମିମାସ୍ତିସ୍ରୋ ଦେବତା ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣୀତି ।"(୪୬୦/୧) (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଉପନିଷଦ)

୧୫. ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କଠୋପନିଷଦ୍‌ର ଭାଷ୍ୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି- "ଏବଂ ଚ ପ୍ରାପ୍ତୃପ୍ରାପ୍ୟ ଗନ୍ତୃଗନ୍ତବ୍ୟ ବିବେକାର୍ଥଂ ଦ୍ୱାବାତ୍ମାନୌ ଉପନ୍ୟସ୍ୟେତେ ।"

୧୬. ବୃହଦାରଣ୍ୟକ କହିଥାଏ- "ପ୍ରଥମେ ଏସବୁ କିଛି ନଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁ, କ୍ଷୁଧା ପ୍ରଭୃତିରେ ଏ ଧରା ଢଙ୍କାଯାଇଥିଲା । କ୍ଷୁଧା ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ଅଟେ । ସେ ମନେକଲା ମୁଁ ଆତ୍ମଯୁକ୍ତ (ସଶରୀର) ହୁଏ । ସେ ଇଚ୍ଛା କରିବାରୁ ଜଳ ତା'ର ଭାବନାରୁ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ତହିଁରୁ ପୃଥିବୀ ଓ କ୍ରମେ ଅଗ୍ନି ଆଦି ସମ୍ଭବ ହେଲା ।" (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ- ୧,୧,୧-୨)

୧୭. (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ-୧,୪,୧୦) ।

୧୮. "ଈଶାବାସ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂଯତ୍ କିଞ୍ଚଜଗତ୍ୟାଂ ଜଗତ୍, ତେନତ୍ୟେକ୍ତେନ ଭୂଞ୍ଜୀଥାଃ ମା ଗୃଧଃ କସ୍ୟସ୍ୱିଦ୍ ଧନମ୍ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟ ଏ ଜଗତକୁ ତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଭୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

୧୯. ଏହି ଅକ୍ଷର ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅକ୍ଷର । ଏହାକୁ କେହିକେହି ଅକ୍ଷରାତୀତ, ଅକ୍ଷରୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱ, ଅକ୍ଷରୋତ୍ତର ମଧ୍ୟ କହିଥାଆନ୍ତି । ଗୀତା କହେ-

"ଯସ୍ମାତ୍ କ୍ଷରମତୀତୋଽହମକ୍ଷରାଦପି ଚୋତ୍ତମଃ ।
ଅତୋଽସ୍ମି ଲୋକେ ବେଦେଚ ପ୍ରଥିତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ।"

୨୦. "ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମୁଦଗୀଥମୁପାସୀତ । ଓମିତି ହ୍ୟୁଦ୍‌ଗାୟତି, ତ ସ୍ୟୋପବ୍ୟାଖ୍ୟାନମ୍ ।" (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ୧-୧-୧) "ଏଷାଂ ଭୂତାନାଂ ପୃଥିବୀରସଃ, ପୃଥିବ୍ୟା ଅପୋରସଃ । ଅପାମୋଷଧୟୋ ରସ ଓଷଧୀନାଂ ପୁରୁଷୋ ରସଃ, ପୁରୁଷସ୍ୟ ବାଗ୍ରସୋ, ବାଚରଗ୍‌ରସ ରତଃ ସାମ ରସଃ, ସାମ୍ନ ଉଦ୍‌ଗୀଥୋ ରସଃ ।"

(ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ- ୧-୧-୨)

"ସ ଏଷ ରସନାଂରସତମଃ ପରମଃ ପରାର୍ଦ୍ଧ୍ୟୋଽଷ୍ଟମୋ

ଯଦୁଦ୍‌ଗୀତଃ ।" (୧-୧-୩)

"ଆପୟିତା ହ ବୈକାମନାଂ ଭବତି ଯଃ ଏତ ଦେବଂ ବିଦ୍ୱାନକ୍ଷରମୁଦ୍‌ଗୀଥମୁପାସ୍ତେ ।" (୧-୧-୭) ସମଗ୍ର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଉପନିଷଦର ଅନେକାଂଶ ଏହି ଉଦ୍‌ଗୀଥ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ।

୨୧. ସର୍ବଂଖଲ୍ୱିଦଂବ୍ରହ୍ମ ତଜ୍ଜଳାନିତି ଶାନ୍ତ ଉପାସୀତ । ଅଥ ଖଲୁ କ୍ରତୁମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଯଥାକ୍ରତୁରସ୍ମିଁଲ୍ଲୋକେ ପୁରୁଷୋ ଭବତି ତଥେତଃ ପେତ୍ୟ ଭବତି ସ କ୍ରତୁଂ କୁର୍ବୀତ ।

(୩-୧୪-୧/ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ)

"ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୂପଃ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ଆକାଶାତ୍ମା ସର୍ବକର୍ମା

ସର୍ବକାମଃ ସର୍ବଗନ୍ଧଃ ସର୍ବରସଃ ସର୍ବମିଦ ମଭ୍ୟାତ୍ତୋଽବାକ୍ୟନାଦରଃ ।" (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ- ୩-୧୪-୨)

"ଏଷ ମ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ହୃଦୟେଽଣୀୟାନ୍ ବ୍ରୀହେର୍ବା ଯବାଦ୍‌ବା ସର୍ଷପାଦ୍‌ବା ଶ୍ୟାମାକାଦ୍‌ବା ଶ୍ୟାମାକତଣ୍ଡୁଳାଦ୍ ବୈଷ ମ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ହୃଦୟେ ଜ୍ୟାୟାନ୍ ପୃଥିବ୍ୟା ଜ୍ୟାୟାନନ୍ତରିକ୍ଷା ଜ୍ଜ୍ୟାୟାନ୍‌ଦିବୋ ଜ୍ୟାୟାନେଭ୍ୟୋଲୋକେଭ୍ୟଃ ।"

(୩-୧୪-୩)

"ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ ସର୍ବଗନ୍ଧଃ ସର୍ବରସଃ ସର୍ବମିଦମଭ୍ୟାତ୍ତୋଽବାକ୍ୟନାଦର

ଏଷ ମ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଏତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତିମିତଃ ପ୍ରେତ୍ୟାଭିସମ୍ଭବିତାସ୍ମୀତି

ଯସ୍ୟ ସ୍ୟାଦଦ୍ଧା ନ ବିଚିକିତ୍ସାସ୍ତୀତି ହ ସ୍ମାହ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟଃ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟଃ ।" (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ (୩-୧୪-୪)

୨୨. ନାୟକ, ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଗୌରାଙ୍ଗଚରଣ: *ଉପନିଷଦ ଦର୍ଶନ*- ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୧୧- ଓ. ରା. ପା. ପୁ. ପ୍ର. ଓ. ପ୍ର. ସଂ., ଭୁବନେଶ୍ୱର- ପୃ-୮୩ ।

୨୩. *ତତ୍ରୈବ*- ପୃ- ୩୩ ।

୨୪. *ତତ୍ରୈବ*- ପୃ- ୩୩ ।

୨୫. *ତତ୍ରୈବ*- ପୃ- ୮୩ ।

"ତତ୍ ସୃଷ୍ଟ୍ୱା ତଦେବାନୁପ୍ରାବିଶତ୍" (ତୈ.-୨୬)

୨୬. ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଉପନିଷଦ, ୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ- ୧୦ମ ଖଣ୍ଡ ଓ ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ- ୨ୟ ଖଣ୍ଡ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । "ସଦେବ ସୋମ୍ୟେଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦନବିତୀୟମ୍ । ତଦ୍ଧୈକ ଆହୁରସଦେବେମିଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ ତସ୍ମାଦସତଃ ସଜ୍ଜାୟତ ।" (୬-୨-୧) "କୁତସ୍ତୁ ଖଲୁ ସୋମ୍ୟୈବଂସ୍ୟାଦିତି ହୋବାଚ କଥମସତଃ ସଜ୍ଜୟେତେତି । ସତ୍ତେବ ସୋମ୍ୟେଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍ ।" (୬-୨-୨) "ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁ ସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି ତତ୍ତେଜୋଽସୃଜତି । ତତ୍ତେଜ ଐକ୍ଷତ ବହୁ ସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି ତଦପୋଽସୃଜତ । ତସ୍ମାଦ୍‌ଯତ୍ର କ୍ୱ ଚ ଶୋଚତି ସ୍ୱେଦତେ ବା ପୁରୁଷସ୍ତେଜସ ଏବଂ ତଦଧ୍ୟାପୋ ଜାୟନ୍ତେ ।" (୬-୨-୩) ତା ଆପଐକ୍ଷନ୍ତ ବହ୍ୱ୍ୟଃ ସ୍ୟାମ ପ୍ରଜାୟେମହୀତି ତା ଅନ୍ନମସୃଜନ୍ତେ । ତସ୍ମାଦ୍‌ଯତ୍ର କ୍ୱ ଚ ବର୍ଷତି ତଦେବ ଭୂୟିଷ୍ଠମନ୍ନଂ ଭବତ୍ୟଦ୍‌ଭ୍ୟ ଏବ ତଦଧ୍ୟନ୍ନାଦ୍ୟଂ ଜାୟତେ ।"

(୬-୨-୩)

୨୭. ନାୟକ, ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଗୌରାଙ୍ଗଚରଣ : *ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ*- ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ- ୨୦୧୧- ଓ. ରା. ପା. ପୁ. ପ୍ର. ଓ. ପ୍ର. ସଂ., ଭୁବନେଶ୍ୱର- ପୃ-୩୪୭, ୩୪୮ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଆହୁରି 'ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି'ରେ ଶଙ୍କର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି-

"ସନ୍ନାପ୍ୟସନ୍ନାପ୍ୟୁଭୟାତ୍ମିକା ନେ, ଭିନ୍ନପ୍ୟଭିନ୍ନାଭୟାତ୍ମିକାନୋ

ସାଂଗାପ୍ୟନଙ୍ଗାପ୍ୟୁଭୟାତ୍ମିକାନୋ, ମହାଦ୍ଭୂତା ନିର୍ବଚନୀୟ ରୂପା ।"

୨୮. କେବଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କାହିଁକି ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା (୧୨/୧୦୨)ରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି- "ଅଦିତିର୍ମାତା ସ ପିତା ସ ପୁତ୍ରଂ ଅଦିତିର୍ଜାତମଦତିର୍ଜାନିତ୍ୱମ୍ ।" ସେ ସ୍ୱୟଂ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଅନ୍ୟଙ୍କୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଇଛନ୍ତି ।

୨୯. ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ: *ତୁଳାଭିଣା*- ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ- ସଂ. ଡ. ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି- ମୁଦ୍ରଣକାଳ- ୧୯୯୮- ଓ.ସା.ଏ.- ଭୁବନେଶ୍ୱର- ପୃ-୪୮-୪୯ ।

୩୦. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସାଧକ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ହାଡ଼ିଦାସ, ଅନନ୍ତ, ଯଶୋବନ୍ତ, ରୀତିକାବ୍ୟର ସ୍ରଷ୍ଟା ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ମହାଦେବ, ଅରକ୍ଷିତ, ଦ୍ୱାରିକା, ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ରଚନାରେ ତଥା ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ରଚନାରେ

ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ 'ବ୍ରହ୍ମ' ହେବା ବା 'ବ୍ରହ୍ମ' ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବା ଏକ ସାଧାରଣ ଘଟଣା ପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର ସାକାର ସ୍ୱରୂପ ଏକଥା ଏସବୁରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା-

(କ) 'ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସେହୁ ଦେଖିଲେ ନାହିଁ ଚିହ୍ନ ।"

(ଆଦିପର୍ବ/ ସାରଳା)

(ଖ) "ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ଶୂନ୍ୟ ହେଲା/ ସେ ଶୂନ୍ୟୁ ପ୍ରଣବ ଜନ୍ମିଲା/ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟ ଦେହୀ/ ଶୂନ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ସିନା ଥାଇ ।" (ବିରାଟ ଗୀତା / ବଳରାମ)

(ଗ) "ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତି/ ତା' ଦେହୁ ବିନ୍ଦୁ ଉତପତି ।" (ତୁଳାଭିଣା)

(ଘ) "ଭଲା ପଚାରିଲୁ ଗୁପତସିଦ୍ଧି,
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟ ପରେ ବନ୍ଦୀ ।
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଉଦାସରେ ରହେ,
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସବୁ ମାୟା ବହେ ।
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଦୟାଳୁ ଅଟଇ,
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସର୍ବଘଟେ ରହି ।
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ କରେ ନଟଘଟ,
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଜାଣେ ଛନ୍ଦକୂଟ ।
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟରେ ମାରଇ,
ମାରି ଶୂନ୍ୟ ପୁଣି ଗତି କରଇ ।
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଅଲଗେ ରହିଛି,
ଶୂନ୍ୟପରେ ରହି ଲୀଳା କରୁଛି ।"

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା/ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ)

୩୧. "ଚାଲ ଦେଖିଯିବା ଗୋ ଶୂନ୍ୟବେଦୀ ତିନିକୋଣିଆ
ଦୁଇପାଖେ ଦୁଇ ବର ବସିଛନ୍ତି ମଝିରେ ବସିଛି କନିଆ

x x x

ଶୂନ୍ୟପଣ୍ଡା ଗୋଟି ବିଭା କରାଉଛି ଶୂନ୍ୟରେ ଶୂନ୍ୟ ମିଶାଇ
ଶୂନ୍ୟ ନାରୀମାନେ ବନ୍ଦପନେ କଲେ ଶୂନ୍ୟ ହୁଳହୁଳି ଦେଇ ।" (ହାଡ଼ିଦାସ ଭଜନ)

୩୧ ଦାସ, ବଳାରାମ: *ବ୍ରହ୍ମଗୀତା-* ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ- ସଂ. ଡ. ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି- ଓ.ସା.ଏ.- ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ- ପୃ-୪୫-୪୮ ।

୩୨. ଦାସ, ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ: *ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-* ୨ୟ ଭାଗ (ସନ୍ଥ ଭକ୍ତିସାହିତ୍ୟ)- ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ- ୧୯୮୨- ପ୍ରକାଶନ- ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର- ପୃ- ୩୬୪ ।

୩୩. *ତତ୍ରୈବ-* ୩୬୪ ।

୩୪. *ତତ୍ରୈବ-* ୩୬୮ ।

୩୫. "ସେକାଳେ ସର୍ବ ଶୂନ୍ୟମୟ ଥିଲା,
ସେ ଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମେ ସମସ୍ତ ଲୁଚିଲା ।
ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନାରେ କଳ୍ପିଲେ ଯହୁଁ,
କାରୁଣ୍ୟ ଜଳ ଉପୁଜିଲା ତହୁଁ ।
ମନରୁ କଲ୍ୟାଣ ଉଦୟ ହୋଇ,
ଶବ୍ଦ ସ୍ୱରୂପେ ସେ ଜଳେ ପଡ଼ଇ ।"

(ଛୟାଳିଶ ପଟଳ/ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ)

୩୬. "ଏମନ୍ତ କୋଟି କଳ୍ପ ଅନ୍ତେ,
ଦୟା ଉପୁଜିଲା ମୋ' ଚିତ୍ତେ ।
ସୃଷ୍ଟିକରଣେ ବାଞ୍ଛା ହେଲା,
ମୋ' ଅଙ୍ଗୁ ବିନ୍ଦୁ ଉଚ୍ଛୁରିଲା ।"

(ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ/ ବଳରାମ ଦାସ)

୩୭. ଦାସ, ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ: *ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ-* ପୃ-୩୮୮ ।

୩୮. *ତତ୍ରୈବ-* ୩୮୮ ।

୩୯. 'ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ରନାମ' ଓ 'ଋକ୍‌ବେଦ' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪୦. ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅବତାରୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି 'ଜଗନ୍ନାଥ' ଯେ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' ସେକଥା ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ।

୪୧. ଦାସ, ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ: *ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ-* ପୃ-୩୯୦ ।

୪୨. *ତତ୍ରୈବ-* ୩୯୦ ।

୪୩. Darwin, Big-Bang ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଥିଓରି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ତଥା ଜୟଦେବ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ମତ, ମନ୍ତବ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪୪. ଦାଶ, ପ୍ରଫେସର ସର୍ବେଶ୍ୱର: *ବେଦରୁ ଆଧୁନିକ-* ସଂ. ବାଉରୀବନ୍ଧୁ କର, ଅସିତ ମହାନ୍ତି- ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୧୧, ସାରସ୍ୱତ ସରଣିର ଶାଶ୍ୱତ ସଂକେତ ବର୍ତ୍ତିକା, ଯାଜପୁର- ୭୫୫୦୦୬- ପୃ-୨୩୫ ।

୪୫. "ନୈନଂ ଛିନ୍ଦନ୍ତି ଶସ୍ତ୍ରାଣି, ନୈନଂ ଦାହତି ପାବକଂ, ନୈନଂ ବାହତି ମାରୁତ, ନଚୈନଂ କ୍ଲେଦୟନ୍ତି ଦମଃ ।" (ଗୀତା)

ପୁଣି ଏଠାରେ ସନତ୍ ସୁଜାତାଙ୍କ ଉକ୍ତି ମନେପଡ଼େ- "ଅତୋ ମୃତ୍ୟୁ ମରଣାଖ୍ୟାମୁପୈତି ।" (ଉପନିଷଦ) ଏବଂ "ଧୀରାସ୍ତୁ, ଧୈର୍ଯ୍ୟେଣ ତରନ୍ତି ମୃତ୍ୟୁମ୍ ।" (ତ୍ରୈତବ) ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ ମରଣର ସମାଧାନ । ତାହାହିଁ ଅମୃତ ଚେତନା ।

୪୬. ଦାସ, ପ୍ରଫେସର ସର୍ବେଶ୍ୱର: *ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ-* ପୃ- ୨୩୨- ୨୩୯- ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪୭. "ବାସାଂସି ଜୀର୍ଣ୍ଣାନୀ ଯଥା ବିହାୟ ନବାନି ଗୃହାଣାତିନରୋପରାଣି

ତଥା ଶରୀରାଣି ବିହାୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣା ନ୍ୟନ୍ୟାନି ସଂଯାତି ନବାନି ଦେହି ।" (ଗୀତା)

୪୮. "ଅପାଣିପାଦୋ କବେନ ଗୃହୀତଃ ପଶ୍ୟତ୍ୟଚ୍ଛୁଃ ସଶୃଣାତ୍ୟକର୍ଣ୍ଣଃ ।

ସବେତ୍ତି ବେଦ୍ୟଂ ନ ଚ ତସ୍ୟାସ୍ତି ବେତ୍ତା ତମାହୁରଗ୍ରଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତମ୍ ।।" (ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦ)

୪୯. ମିଶ୍ର, ଡକ୍ଟର କାହ୍ନୁଚରଣ: *ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଧର୍ମଧାରା-* ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ- ୧୯୮୭- ଓ. ରା. ପା. ପୁ. ପ୍ର. ଓ. ପ୍ର. ସଂ.-ଭୁବନେଶ୍ୱର- ପୃ-୩୦ ଓ ପୃ- ୮୩ ରୁ ୮୯, ୯୫ ରୁ ୧୦୬, ୧୧୩ ରୁ ୧୩୩, ୧୫୮ ରୁ ୧୬୪ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫୦. "ଯଥା ନଦୀନାଂ ବହବମ୍ଭୁ ବେଗାଃ, ସମୁଦ୍ରମେବାଭିମୁଖା ଦ୍ରବନ୍ତି, ତଥା ତବାମି ନରଲୋକବୀରା ସ୍ତାବାପି ବକ୍ତ୍ରାଣ୍ୟଭି ଜ୍ୱଳନ୍ତି । (ଗୀତା) ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ଆତ୍ମା ନମିଶିଲା ଯାଏ ଏହି 'ମରଣ' ଚାଲୁଥିବ । ମୃତ୍ୟୁ ଥରେ ହେଲେ ମରଣକୁ ଜିତିହେବ । (ଉପନିଷଦରେ ସନତ୍ ସୁଜାତାଙ୍କ ଉକ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

୫୧. ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦ ଏ ମର୍ମରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫୨. ପଟ୍ଟନାୟକ, ପଠାଣି: '*ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ*'- ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୦୯- ଚିନ୍ମୟ ପ୍ରକାଶନ, ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ-୨- ପୃ- ୧୨-୧୩ ।

୫୩. ଶତପଥୀ, ଶ୍ରୀମତୀ ପଦ୍ମଜା: '*ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱରତ୍ନାବଳୀ*'- ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୧୪, ମହାବୀର ପ୍ରକାଶନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର-୯- ପୃ-୧୭ ।

୫୪. "ଆଦୌ ଯଦ୍‌ଦାରୁ ପ୍ଲବତେ ସିନ୍ଧୋପାରେ ଅପୁରୁଷମ୍ ତଦା ଲଭସ୍ୱ ଦୁର୍ଦ୍ଧନେ । ତେନ ଯାହି ପରଂ ସ୍ଥଳମ୍ ।।" (ଶାଙ୍ଖାୟନ ବ୍ରାହ୍ମଣ)

୫୫. "ଅଙ୍ଗ-ବଂଗ-କଳିଙ୍ଗେଷୁ ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ମାଗଧେଷୁ ଚ, ତୀର୍ଥଯାତ୍ରାଂ ବିନା ଗଚ୍ଛନ୍ ପୁନଃ ସଂସ୍କାରମର୍ହତି ।"

୫୬. ତତଥ ପ୍ରସନ୍ନା ପୃଥିବୀ ତପସ୍ୟା ତସ୍ୟ ପାଣ୍ଡବ, ପୁନରୁନ୍ମହ୍ୟ ସଲିଳାତ୍ ବେଦୀରୂପା ସ୍ଥିତାବଭୌ । (ବନପର୍ବ-୧୧୪ ଅ) ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫୭. Panigrahi, Dr. K. C.: *History of Orissa*- Published- 1981- p. 337 (vide)

୫୮. ପଟ୍ଟନାୟକ, ପଠାଣି: *ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ-* ପୃ- ୧୩-୧୪ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫୯. 'ଗୟାର୍ଯ୍ୟେ ମଂଗଳା ନାମ ବିମଳା ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ' । ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର କୁହାଯାଇଛି-

"ଗୋକର୍ଣ୍ଣଂ ଗଜକର୍ଣ୍ଣଂ ଚ ତଥାଚ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ
ଦ୍ୱାରକା କୃଷ୍ଣତୀର୍ଥଂ ଚ ତଥାର୍ବୁଦ ସରସ୍ୱତୀ ।" (ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ)

୬୦. ନୈବିଦ୍ୟଂ ଜଗଦୀଶସ୍ୟ ଅନ୍ନ ପାନଦିକଂ ତଯତ୍
ଭକ୍ଷାଭକ୍ଷ ବିଚାରସ୍ତୁ ନାସ୍ତିତଦ୍ ଭକ୍ଷଣେ ଦ୍ୱିଜ । (ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ)

୬୧. "ଭାରତେଚୋତ୍କଳ ଦେଶେ ଭୂସ୍ୱର୍ଗେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ

ଦାରୁରୂପ ଜଗନ୍ନାଥୋ ଭକ୍ତାନାମ ଭୟପ୍ରଦଃ ।”

(ତନ୍ତ୍ରଯାମଳ)

“ମହାକନ୍ଦବାସୀ ମହାନନ୍ଦବାସୀ ପୁରଗ୍ରାମବାସୀ ମହାପୀଠଦେଶା

ଜଗନ୍ନାଥ ବକ୍ଷଃ ସ୍ଥଳ ସ୍ଥୋ ବରେଣ୍ୟୋ ବୃଣନନ୍ଦକର୍ତ୍ତା ଶିବାନନ୍ଦକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ।” (ରୁଦ୍ର ଯାମଳ)

୬୨. “ସାରସ୍ୟୋତ୍ତର ତୀରେ ମଦନଦ୍ୟାସ୍ତ ଦକ୍ଷିଣେ

ସପ୍ରଦେଶେ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ହି ସର୍ବତୀ ୪ର୍ଥ ଫଳପ୍ରଦଃ ।” (ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ)

୬୩. ବଳ, ଡକ୍ଟର ଗଂଗାଧର: ‘ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ’- *ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭୂମିକା*- ଦ୍ୱିତୀୟ ମୁଦ୍ରଣ- ୨୦୦୦- ବିଦ୍ୟାପୁରୀ- କଟକ-୨- ପୃ-୩୯ ।

୬୪. ଶ୍ରୀ ବ୍ରହ୍ମସଂହିତାର ଶ୍ଳୋକ-୧ , ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଭଗବତ୍ ସଂଦର୍ଭ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ପୁଣି ‘ପାଣିନି ସୂତ୍ର’ କ୍ର:ନ: ୩୨୫୪, ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ୩ୟ ପାଦ, ସୂତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ୭୭, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ (ବାଳ ମନୋରମ ଟୀକା) ଚତୁର୍ଥ ଭାଗ, ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । (ଚୌଖମ୍ବା, ସଂସ୍କୃତ ସଂସ୍ଥାନ, ବାରଣାସୀ- ୧୯୭୬, ପୃ-୬୨୬) ।

୬୫. ବଳ, ଡକ୍ଟର ଗଂଗାଧର: *ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ*- ପୃ-୩୮ ।

୬୬. ସର୍ବେଶ୍ୱର ଦାଶଙ୍କର ‘*ବେଦରୁ ଆଧୁନିକ*’ ପୁସ୍ତକସ୍ଥ- ୧ମ, ୨ୟ, ୩ୟ, ୪ର୍ଥ, ୫ମ, ୭ମ, ୮ମ, ୯ମ, ୧୪ଶ (କିଏ ତୁମେ ଜଗନ୍ନାଥ ?) ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୬୭. ମହାନ୍ତି, ଅସିତ: *ନବକଳେବର କଥା*: ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୧୫ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ Biological Theory, Cell Biololgy, Cell Chemistry Theory ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୬୮. କଚ୍ଛପ ମତ୍ସ୍ୟାଦି ଅବତାର ଯେତେକ / କରିବାକୁ ଜାତ ଜଗନ୍ନାଥ ଜନକ । (ରସକଲ୍ଲୋଳ)

୬୯. ମହାନ୍ତି, ଡ. ଦେବେନ୍ଦ୍ର: *ପଞ୍ଚସଖା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ*- ୪ର୍ଥ ସଂସ୍କରଣ- ୧୯୯୫- ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍- କଟକ-୨- ପୃ-୨୯ ।

୭୦. ନାୟକ, ଅଧ୍ୟାପକ ସନ୍ତୋଷ କୁମାର: *ଈକ୍ଷା-ବୀକ୍ଷା-ସମୀକ୍ଷା*- ୨ୟ ସଂସ୍କରଣ- ୨୦୧୨- ବ୍ରହ୍ମୋଽସ୍ମି- ବାଲେଶ୍ୱର- ୭୫୬୦୦୧- ପୃ-୧-୧୮ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ପ୍ରଫେସର, ଓ.ଇ.ଏସ୍-୧,
ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ,
ଫକୀର ମୋହନ ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ,
ବାଲେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା
ଦୂରଭାଷ : ୮୩୨୮୯୦୯୧୫୭
ସଂପାଦକ, IJLA, ଯୁକ୍ତରାଷ୍ଟ୍ର ଆମେରିକା (ନିଉୟର୍କ)